

EESTI KUNSTIAKADEEMIA
KUNSTIKULTUURI TEADUSKOND
Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond

Kadi Karine

**VORMSI HOONESTUSE VÄÄRTUSED
JA KAITSMISE VÕIMALUSED**

MAGISTRITÖÖ

Juhendaja: mag. art. Leele Välja

Tallinn 2011

SISUKORD

1. SISSEJUHATUS	3
2. VORMSI ASUSTUS JA HOONESTUS: SELLE KUJUNEMINE JA ISELOOMUSTUS	7
2.1. Metoodika	7
2.2. Rannarootslased	10
2.3. Vormsi saare üldiseloostus	13
2.4. Asustuse ajalooline kujunemine	14
2.5. Vormsi taluarhitektuuri kujunemine	23
2.6. Külade ruumiline areng ja tänapäev	33
2.7. Traditsioonilise taluarhitektuuri iseloostus	49
2.8. Identiteedi-, ajaloo- ja miljööväärtusega üksikobjektid	68
2.9. Vormsi väärtused	79
3. TALUARHITEKTUURI HOIDMINE	81
3.1. Taluarhitektuuri ohustatus ja säilitamise vajadus	81
3.2. Taluarhitektuuri mõjutavad suundumused Vormsi vallas	82
3.3. Kohaliku arhitektuuripärandi säilitamise võimalused	83
3.4. Seadusandlus	83
3.5. Hetkeolukord Vormsi valla ehituspärandi kaitsel	88
3.6. Toetav ja hariv tegevus	90
3.7. Vormsil ehitamise hea tava	94
4. KOKKUVÕTE	108
KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD	111
SUMMARY	118
LISAD	121

1. SISSEJUHATUS

Käesoleva magistritöö eesmärk on Vormsi saare kui lokaalse eripäraga piirkonna külade planeeringu ja ehituspärandi arengu, iseloomulike ja tüüpiliste joonte ning väärtuste välja selgitamine ning sobiva strateegia leidmine nende hoidmiseks.

Lääne-Eesti saarestikus mandri ja Hiiumaa vahel asuv Vormsi saar ei eristu tänapäeval väga palju muust Eestist, kuid II maailmasõja lõpuni oli saar põline rannarootsi asuala, kus rootslased moodustasid valdava enamuse. Tänu geograafilisele asendile püsisid keel ja kultuur järjepidevana. Looduslik ja rahvuslik isoleeritus hoidis rahvastikku segunemast, mistõttu oli siinne kultuur omanäoline ja selgelt muudest Eesti piirkondadest, ka ülejäänud rannarootsi aladest, eristuv.

1943-1944 lahkus valdav enamus rannarootslastest Vormsilt Rootsi ja asemele tulid sõjapõgenikud idast. Seda aega võib lugeda rannarootsi sajanditepikkuse inimpõhise traditsiooni lõppemiseks. Kuigi suurem osa vormsilastele omasest kultuuripärandist on tänasel päeval kättesaadav vaid muuseumites, arhiivides ja raamatutes, on ka külates ja ehituspärandis tolleaegne traditsioon selgelt tajutav – see on rannarootsi traditsiooni üks vahetumalt tajutavaid aspekte.

Vormsi hoonete ajalooline areng on kulgenud mandrist ja teistest saartest erinevat rada. See on lubanud kujuneda saarele iseloomulikel sumbküladel ja kohaliku omapäraga elamutel ning kõrvalhoonetel. Vormsi arhitektuurse pärandi eripära on oluline osa saare kuvandist ja vajab sellisena ka väärtustamist. Traditsioonilise, kultuuriloolises ning teaduslikus mõttes väärtusliku hoonestuse ja maapiirkondade omapära säilimine on kiirete arengute tõttu ohus terves Eestis.

Magistritöö põhirõhk on asetatud Vormsi taluarhitektuuri kujunemisele, kirjeldamisele ja analüüsimisele, kuna see on saare maastikku enim kujundav element ning asustusstruktuuri ja arhitektuurse kuvandi seisukohalt kõige olulisem. Uuritud on hoonete välisilmet ja hoonete

kooslusest kujunevat külade üldilmet. Üksikobjektidest, mis panustavad või on panustanud Vormsi identiteeti, ajalosse ja miljöösse, on antud ülevaade. Töö ei vaatle ajalise ja mahulise piiratuse tõttu põhjalikumalt maakasutust. Kuigi see on tihedas seoses taluarhitektuuri kujunemisega, on see teema juba käsitlenud Kristiina Hellströmi vastavasisulises põhjalikus töös.¹

Magistritöö kasvas välja Vormsi valla ja Eesti Vabaõhumuuseumi vahel 2010 kevadel sõlmitud koostöölepingust, mille eesmärk oli saare ehituspärandi hindamine selgitamiseks välja ajaloolised ja arhitektuurilised väärtused. Projekti koostamine ning läbiviimine, aga ka vastutus täitmise eest usaldati käesoleva töö autorile.

Taluarhitektuuri olukord ja säilimine on muutunud üpris päevakajaliseks – mh on koostamisel uus Maa-arhitektuuri ja -maastike riiklik arengukava (jätkuks 2007-2010 arengukavale), üha enam koostatakse maapiirkondi käsitlevaid miljööväärtuslike hoonestusalade teemaplaneeringuid ja hiljuti valmis üks võimalikke juhendmaterjale maa-ehituspärandi kaitsmiseks planeeringute abiga.²

Külad ja hooned on kui ajalooline dokument, mis kõneleb piirkonna eluolust, vajadustest, võimalustest ja tavadest, ning mida on pidevalt muudetud ja täiendatud. Mida aeg edasi, seda kiiremad on arengud ning külamaastikke ohustab kujunemine ühetaoliseks. Praegune praktika rõhub miljööväärtuslike hoonestusalade määramisele planeeringutes. Vormsil selliseid alasid määratud pole ja vastava teemaplaneeringu koostamisest ei olda huvitatud. Küll aga tunnetatakse vajadust saare ehituspärandit kaitsta.

Kuigi Eesti seadusandlus pakub vahendeid miljöo- ja kultuuriväärtuste kaitseks, ei ole kõike võimalik ega ka otstarbekas seadusandlikul teel kaitsta. Paljud taluarhitektuuri ohustavad tegurid ei tulene mitte pahatahtlikkusest vaid teadmatusest, mistõttu oleks enam tarvis hoopis harivaid ja toetavaid tegevusi. Ideaalne oleks, kui väärtusi hoitaks kõikjal – ka väljaspool planeeringutes miljööväärtuslikena määratletud alasid. Käesolevas töös on seetõttu käsitlenud eelkõige neid ehituspärandi ja miljöo hoidmisvahendeid, mis ei nõua seadusandlikku sekkumist. Toetavad ja harivad tegevused on rajatud eeldusele, et inimese arusaamist miljööst

¹ Vt K. Hellström, Vormsi maastikuhoolduskava, Hiiumaa, 2008. Käsitleb vähesel määral ka saare ehituspärandit.

² K. Hellström; M. Kais, Miljööväärtused maapiirkonnas. Maapiirkonna miljööväärtuslike alade käsitlemise juhend Põlvamaa näitel. Põlva, 2011.

ja selle hoidmisest on võimalik kujundada, kui teda õpetada selle eripärasid ja väärtusi nägema.

Töös on lähtematerjalidena kasutatud 2010. a suvel ja sügisel inventeerimise käigus kogutud materjale, arhiivimaterjale, eesti- ja rootsikeelseid Vormsit ja eestirootslasi käsitlevat kirjandust ja käsikirju ning erinevaid ehitatud keskkonda käsitlevad allikad.

Kuigi rannarootslaste eluolu vastu on aastakümnete jooksul huvi tuntud nii Eestis kui Rootsis, on Vormsi ehituspärandit võrreldes teiste rannarootsi asualadega vähe uuritud. Seni on kõige põhjalikumalt käsitletud Noarootsit³ ja Ruhnūt⁴. Rootsikeelsetest käsitlustest on esileküündivaim kindlasti rannarootslaste uurija Carl Russwurmi teos „Eibofolke“, keda hilisemad autorid on ikka ja jälle viidata võtnud. 20. sajandi arhitektuuri põhjalikum käsitus pärineb Ants Laasilt. Enamus uurijaid on artiklivormis käsitlenud Vormsi taluarhitektuuri mõnd kitsamat aspekti või kasutanud Vormsit või teisi rannarootsi piirkondi Eesti mitmekesise ehituspärandi erisuste välja toomiseks.⁵ Seetõttu võib öelda, et käesolev uurimus on senistest kõige põhjalikum ning ülevaatlikum, koondades kokku ehitatud keskkonda puudutavad ajaloolised andmed ja uurides põhjalikult reaalselt säilinud ehituspärandit.

Külade ja taluarhitektuuri ajaloolise kujunemise kirjeldamise eesmärgiks on anda süsteemne raamkäsitus, millele toetuda Vormsi tänase hoonestussubstanti ja külamiljöö analüüsimisel ja kirjeldamisel. Selle alusel on välja töötatud heade tavadena esitatud soovitusel, mille eesmärk on suunata kohalikku omavalitsust ning maa- ja majaomanikke ajaloolise elukeskkonna hoidmisele ja selle uuendamises traditsioonide ja olemasoleva külamaastiku respektseerimisele.

Töö sisuline osa on jagatud kahte suurde peatükki. Esimeses kirjeldatakse töös kasutatud metoodikat ning antakse ülevaade Vormsi asustuse ja taluarhitektuuri kujunemisest. Olemasolevast olukorrast ning kaardimaterjalist lähtuvalt analüüsitakse kõiki saare külasid. Olulise osa peatükist moodustab kohaliku taluarhitektuuripärandi iseloomustus hoonetüüpide kaupa. Peatüki lõpetab ülevaade saare identiteedi-, ajaloo- ja miljööväärtusega üksikobjektidest.

³ E. Raukas, Eestirootslaste ajalooline asustus, selle struktuur ja arhitektuur Noarootsi vallas, 2002; Noarootsi ehituspärandit on uurinud ka Rein Zobel ja Juta Holst.

⁴ K. Kikas, N. Rohtla, Ruhnū ajaloolise küla eksperthinnang. Mõisaprojekt OÜ, 2005. Muinsuskaitseameti arhiiv A-5915; J. Rohusaar, Ruhnū küla ajalooliste hoonete inventeerimine. Dagopen OÜ, 2006. Muinsuskaitseameti arhiiv.

⁵ Karl Tihase, Gea Troska, Tamara Habicht, Gustav Ränk jt.

Teine osa tööst käsitleb kohaliku pärandi hoidmise võimalusi. Esmalt on selgitatud, miks taluarhitektuuri üldse kaitsta tuleks ning mis seda ohustab. Seejärel on antud ülevaade seadusandlikest võimalustest ehituspärandi kaitsel. Peatükis kajastuvad Vormsi taluarhitektuuri mõjutavad tegurid ja hetkeolukord valla ehituspärandi kaitses. Pikemalt on peatutud harivate ja toetavate tegevuste olulisusel ning variantidel.

Soovin tänada eeskätt oma juhendajat Leele Väljat. Tänud ka Elo Lutsepale usalduse ja toetuse eest; kõikidele inventeerimisel osalenud inimestele suure töö ja kannatliku meele eest; vormsilastele oma õuele ja tuppa lubamise eest; Vormsi vallavalitsusele suvise majutuse, transpordi ning toe eest; Nelli Karinele asjakohaste märkuste eest.

2. VORMSI ASUSTUS JA HOONESTUS: SELLE KUJUNEMINE JA ISELOOMUSTUS

2.1. METOODIKA

Käesolevas töös kasutatud metoodika lähtub Eesti Vabaõhumuuseumi ja Vormsi valla vahel sõlmitud koostööleppest, eesmärgiga selgitada välja Vormsi saarele ajalooliselt kõige iseloomulikumat ruumilahendused nii hoonete puhul kui õueplaneeringutes. Eesmärk ei olnud miljööväärtuslike alade ega kaitse- ja kasutustingimuste määramine, vaid Vormsile omase tuvastamine. Sellest tulenevalt on ajaloolise kujunemise käsitus tavapärasest põhjalikum ning kogu Vormsi peatükk pisut etnograafilisem kui miljööalade määramiseks koostatavates töödes harjumuspärane. Muuhulgas pakub see võimaluse kasutada kogutut teadustegevuses.

Spetsiaalset metoodikat maapiirkondade miljööväärtuste käsitlemiseks enne käesolevat kevadet Eestis koostatud ei olnud. Kristiina Hellströmi ja Maie Kaisi koostatud „Miljööväärtused maapiirkonnas“ ilmus käesoleva töö jaoks seega pisut hilja. Käesoleva töö metoodika põhineb osalt linnade miljööväärtuslike hoonestusalade määramise metoodikatel, osalt senistel maapiirkondade käsitlustel.⁶ Töö iseloomust tulenevalt on neid oluliselt mugandatud. Arvesse on võetud ka seniseid isiklike kogemusi maa-arhitektuuri inventeerimisel.⁷

Käesolev töö on hoonestuse ja asustusstruktuuri keskne ning keskendub peamiselt taluarhitektuuripärandile, kuna see on kõige arvukam ja saare maastikku enim kujundanud

⁶ L. Hansar, Miljööväärtused linnas. Tallinn: Keskkonnaministeerium, 2004; L. Välja, Miljööväärtuslikud hoonestusalad planeerimisprotsessis. Tallinn: Siseministeerium, 2009; Supilinna ruumilise kujunemise analüüs ja ettepanekud teemaplaneeringu koostamiseks. Koost. M. Hiob; N. Nutt (Artes Terrae OÜ). Tartu, 2010; L. Välja, Lahemaa Rahvuspargi kaitsekorralduskava alusuuringud ja rannakülade inventeerimine. Käsmu. Tallinn, 2010.

⁷ Rehemajade inventeerimine „Maa-arhitektuuri ja –maastike riikliku arengukava“ tegevuste raames 2007. - 2011. aastatel, Lahemaa rahvuspargi rannakülade inventeerimine 2008. aastal; põhjaranniku külade Vainupea, Eisma, Rutja inventeerimine 2007. - 2010. aastatel.

element. Töö ei vaatle taluarhitektuuri kujunemisega tihedalt seotud maakasutust, sest sellest annab põhjaliku ülevaate Vormsi maastikuhoolduskava.⁸

Tööprotsessi ülesehitus:

- hoonestuse inventeerimine
- kaardianalüüs ja arhiiviuuringud
- andmete analüüs
- asustuse ja ehituspärandi iseloomustamine, väärtuste määratlemine
- ehitamise heade tavade koostamine

Inventeerimine viidi läbi 2010 suvel käesoleva töö autori juhtimisel ja töös osalesid Elo Lutsepp ja Anneli Banner Eesti Vabaõhumuuseumist ning Tartu Ülikooli Narva Kolledži klassiõpetaja ja kohaliku omavalitsuse korralduse eriala üliõpilased koos juhendajatega.

Kuna käesoleva töö eesmärk oli traditsioonilise arhitektuuri analüüs ja välitööde aeg oli piiratud, siis tehti talude hulgast valik. Peamine kriteerium oli säilinud ajaloolise substantsi hulk. Valimisse mahtunud talukomplekside kohta koostati andmete kogum, mis koosneb ankeedist (Lisa 1), hoonete nimetustega täiendatud õueplaanist ja põhjalikust fotomaterjalist. Võimalusel visandati ka elamu põhiplaan.

Ankeeti märgiti talu üldandmed (küla ja talu nimi, katastriüksuse number, omaniku andmed, hoone funktsioon: aastaringelt või hooajaliselt kasutatav) ning talu ajalugu (endised omanikud, teadaolevad tähtsamad daatumid, varasemalt kasutusel olnud talunimed⁹). Kirjeldati ka taluõue, selle haljastust, teeradu, piirdeid.

Elamu kohta märgiti üles kõik teadaolevad ehituslugu puudutavad andmed (ehitusaeg ja ümberehitused) ja kirjeldati elamu arhitektuurset ilmet vundamendist korstnapitsini. Võimalusel kirjeldati ajastutruumate elamute interjööri ja plaanilahendust.

Kõrvalhooneid käsitleti elamutega peaaegu samaväärselt ja koguti sarnaseid andmeid, kuna külamaastikus erineb nende mastaap vähe. Abihooneid on õuel reeglina mitmeid, mistõttu need mõjutavad arhitektuurset maastiku enam kui linnalistes asulates. Oluline oli üles märkida hoone tänane ja algne funktsioon, mis tihti enam ei ühti.

Ankeedis küsitud hoone seisundi ja kahjustuste hindamise tulemused jäid enamus juhtudel ebapiisavaks, sest inventeerijad polnud selles piisavalt kompetentsed. Ankeedis välja toodud

⁸ K. Hellström, Vormsi maastikuhoolduskava.

⁹ Viimane on eriti vajalik Vormsil, kus paljud endisaegsed rootsikeelsed talude nimetused on aja jooksul kas oluliselt muutunud või välja vahetatud. Ajalooliste andmete kokku viimisel on talu vana nimi hädatarvilik.

elamu väärtuse määratlemine oli mõeldud välitöödel osalenud tudengitele, et ärgitada neid mõtlema hoonetest laiemas kontekstis ning teenis peamiselt pedagoogilist eesmärki.

Andmete süstematiseerimisel kasutati ülevaatlikku inventeerimistabelit (Lisa 2).¹⁰ Tabeli lihtsus tuleneb talude kohta koostatud ankeedi põhjalikkusest. Tabelisse kanti küla ja talu nimi, katastriüksuse number, õueala suurus Maa-ameti kaardirakenduse andmetel, elamu ehitusalune pind Ehitusregistri andmetel ning elamu foto. Viimane teenis esmajärjekorras nõ passifoto eesmärki talu ära tundmiseks, sest tabelisse kanti kokku 165 talu andmed. Õueala suurst kasutati külade krundistruktuuri iseloomustamisel ja elamualuse pinna suurst ühe elamute tüpologiseerimise kriteeriumina. Mõlemaid kasutati ka soovitude koostamisel määramaks uushoonestuse puhul õueala ja elamu suurimat ja vähimat suurst.

Tabelisse kanti kokku 148 talu¹¹, millest 85 kohta koostati ankeet. Ülejäänud moodustavad talud, mille kohta täpsemat ankeeti ei olnud otstarbekas koostada või polnud omanikku kohal.

Tänapäeva maastikus säilinud ajalooliste kihistuste ja väärtuste kindlaksmääramiseks kasutati ajaloolisi kaarte, mh võrreldi tänapäevase teedevõrgu ning asustumustri sarnasust ajaloolisele. Vaadeldi planeeringulist ja mahulist struktuuri – esimene hõlmas teedevõrku ja talude paigutust, teine arhitektuuri ja hoonestust. Võrreldi 3 perioodi kaardimaterjali: 19. ja 20. sajandi vahetus, asustuse tipp-periood 1930. aastate lõpul ning tänapäevast seisust. 1930. aastate detailse kaardimaterjali puudumise tõttu võeti aluseks 1945-1952 koostatud Nõukogude Liidu topograafiline kaart. Väljavõtted kaartidest on tööle lisatud (Lisa 3).

Kuna käesolevas töös ei määratletud miljööväärtuslikke hoonestusalasid vaid süveneti saare traditsioonide välja selgitamisele, polnud vajadust tähtsustada üksikobjektide väärtusi¹² ja igale hoonetele ei antud väärtushinnanguid.¹³ Seda ka seetõttu, et külamaastiku seisukohalt on taluarhitektuuris igal hoonel sarnasest mastaabist tulenevalt ligilähedane tähtsus. See oleks eeldanud kõikide taluhoonete hindamist, mis polnud töömahukuse tõttu võimalik.

Välja on aga toodud väärtuslikud talukompleksid, mille puhul on taluõue terviklikkus ehk säilinud ja hävinud hoonete vahetõrd ning üksikobjektide säilivus ehk ilme algupärasus

¹⁰ L. Välja, Miljööväärtuslikud alad planeerimisprotsessis, lk 24.

¹¹ Valla üldplaneeringu kohaselt oli 2000. aasta seisuga vallas 221 tavaeluruumi, milles 195 paiknevad pereelamutes (Vormsi valla üldplaneering. Koost. Deerevos OÜ, E-konsult OÜ, MTÜ Läänerannik. 2004, lk 25).

¹² Traditsioonilise taluarhitektuuri iseloomustuse peatükis näidetena toodud iseloomulikke ja hästisäilinud näiteid Vormsile tüüpilistest hoonetest võib õigustatult väärtuslikeks üksikobjektideks lugeda.

¹³ Inventeerimisankedis välja toodud väärtushinnang oli mõeldud välitöödel osalenud tudengitele, et ärgitada neid mõtlema hoonetest laiemas kontekstis.

märkimisväärne. Selliselt määratletud talud esindavad kõige paremini Vormsile iseloomulikku taluarhitektuuri.

Külade puhul tulenevad väärtused hoonestuse ja asustusstruktuuri heast säilivusest ning terviklikust ja rikkumata üldmuljest. Külades, kus väärtuste kontsentratsioon kõrgem, võiks edaspidi kaaluda miljööväärtuslike hoonestusalade määramist.

Traditsioonilise taluarhitektuuri kirjeldamisel ning analüüsimisel on tuginetud ajaloolistele fotodele¹⁴, kirjalikele allikatele ja inventeerimistel kogutud andmetele ning fotomaterjalile.

Kõik töös esitatud fotod, kus ei märgitud foto allikat, on käesoleva töö autori ja teiste inventeerijate fotod 2010. aastast, ning kuuluvad Eesti Vabaõhumuuseumi arhiivi.

2.2. RANNAROOTSLASED

Rannarootslased, poeetilise nimega „saarerahvas“ (*eibofolke* Carl Russwurmi 1855. aasta raamatu järgi),¹⁵ on nime saanud nende mereäärsete asustusalaade tõttu.¹⁶ Eesti keeles kasutatakse lisaks nimetust eestirootslased, mis tähistab ka sisemaal elanud rootslasi (ill 1).¹⁷ Lisaks on eestirootslasi nimetatud asustuspiirkonna järgi – hiiurootslased, ruhnurootslased jne.¹⁸

Üldtunnustatud arvamuse kohaselt on rootslaste massilisem ränne Eesti aladele toimunud alates 1200. aastatest¹⁹ peamiselt ilmselt Rootsist (mh Gotlandilt) ja Lõuna-Soomest.²⁰ Ränne kulges kahes etapis, mille märksa intensiivsem teine laine kulmineerus 15. ja 16. sajandi vahetusel.

¹⁴ Fotod pärinevad Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Vabaõhumuuseumi ja Rootsis asuva Svenska Odlingens Vänner ehk SOV (vt Eestirootslaste Kultuuriselts ja Rootsi Hariduse Selts) arhiivist.

¹⁵ Rootsi. Toim. Linde, B. Tallinn: Varak, 1935, lk 146.

¹⁶ J. Holst, Rannarootslane Eestis, eestirootslane ja medelsvensson Rootsis. - Läänemaa Muuseumi Toimetised VII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2003, lk 57.

¹⁷ Piret Õunapuu loeng rannarootsi kultuurist 24.11.10 Tartus.

¹⁸ Eesti rahvaste raamat. Koost. Viikberg, J. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 147.

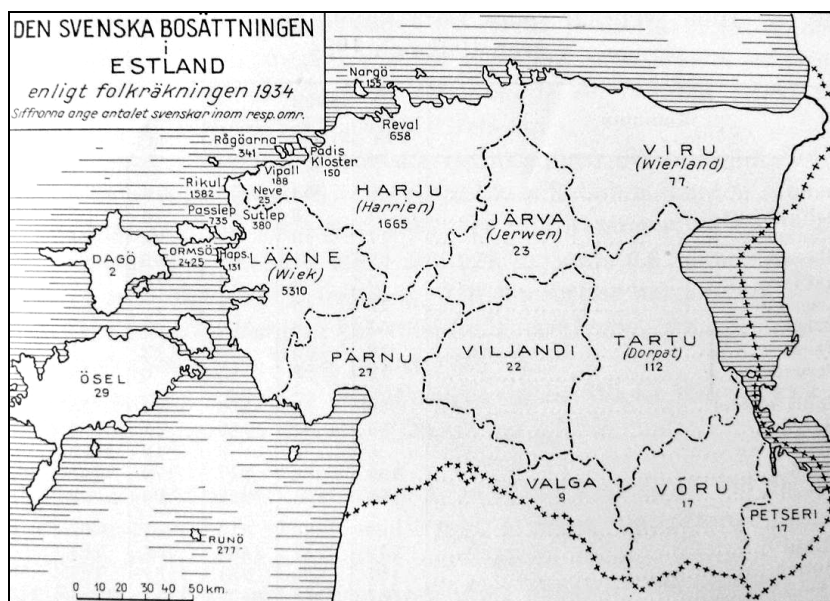
¹⁹ J. Holst, Rannarootslane Eestis, eestirootslane ja medelsvensson Rootsis., lk 58.

²⁰ Eesti rahvakultuur. Koost. Viires, A., Vunder, E. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008, lk 52.

Eestirootslaste peamine asuala oli ajalooliselt Lääne- ja Loode-Eesti rannik ning saared, kuid asustus on ulatunud ka Virumaal Vergi, Altja ja Mahuni.²¹ Rootslastega olid asustatud järgnevad piirkonnad: 1. Tallinnast Virumaani, hõlmates Viimsi, Maardu ranna, Kolga ümbruse, Naissaare; 2. Paldiski ümbrus ühes Pakri saare, Klooga, Kurkse, Harju-Madise, Risti ja Vihterpaluga; 3. Terve Noarootsi kihelkond, Osmussaar, Vormsi; 4. Haapsalu ümbrus ja Pivarootsi; 5. Lääne-Eesti saared: Ruhnu, Saaremaa, Muhumaa ja Hiiumaa. Rootslasi on elanud ka Kihnul.²²

Saaremaal koondus asustus peamiselt Sõrve poolsaarele ning Hiiumaal Reigi piirkonda, kus rootslased asusid pideva rannaasustusjoonena. Mujal Saaremaal, aga ka Muhus, Ida-Eesti rannikul ja Lääne-Eesti ranniku lõunapoolses osas asuti üksikute asustuspunktidenä.

1934 elas Eestis 7641 rootslast (ill 1) – vähem kui 1% kogu riigi elanikkonnast – ning nad olid üks neljast põhilisest vähemusrühvast venelaste, sakslaste ja juutide kõrval.²³ Enamuse moodustasid rootslased Ruhnu (Runö; 98,2%), Vormsi (Ormsö; 95,2%), Osmussaare (Odinsholm), Naissaare (Nargö) ning Pakri saartel (Rågöarna; 96,3%), Noarootsis (Nuckö), Riguldil (Rikhold) ja Nõval (Neve).²⁴

1. Rootslaste arv maakonniti 1934. aasta rahvaloenduse järgi. H. Hyrenius, *Estlands svenskarna. Demografiska studier*, lk 35

²¹ E. J. Dahl, Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana. Tallinn, 1973, lk 16.

²² E. Raukas, Eestirootslaste ajalooline asustus, selle struktuur ja arhitektuur Noarootsi vallas, lk 14-15; J. Blees, *Estlandssvenskarnas historia i korta drag*. Stockholm: Norstedt, 1924.

²³ Varjusurmast tõusnud. Eestirootslaste ja eestirootsi alade saatusest pärast Teist maailmasõda. Koost. Sarv, A. Tallinn: Huma, 1994, lk 7.

²⁴ Rootsi. Toim. Linde, B., lk 147; Eesti rahvakultuur. Koost. Viires, A., Vunder, E., lk 54.

Prof P. Ariste arvates võib eristada viit etnilist rootslaste alaüksust, mis erinesid nii keeleliselt (murrakutelt) kui pea kõigilt rahvakultuuri valdkondadelt (mh kombed, arhitektuur, rahvariided). Selle põhjuseks peab ta rootslaste asumist Eesti aladele erinevatel aegadel ja eri piirkondadest ning ka varieeruvaid majanduslikke ja geograafilisi tingimusi. Need viis piirkonda on järgmised: 1) Ruhnu; 2) Hiiumaa; 3) Vormsi, Osmusaar ja Noarootsi; 4) Pakri saared ja Risti rannik; 5) Naissaar. Rootsi kirjakeelest olid murded nii häälikuliselt kui sõnavaraliselt niivõrd lahkuminevad, et „ei ole vahest eksitud, kui pidada vahet umbes sama suureks, nagu see on eesti ühiskeele ja setu murde vahel.“²⁵

Tänu geograafilisele asendile püsisid saartel ja Noarootsi poolsaarel, mis kompaktsema ja suletuma asustusega, keel ja kultuur visamalt.²⁶ Eriti saartel hoidis looduslik ja rahvuslik isoleeritus rahvastiku suletuna segunemismõjude.²⁷

Rootslaste eristumist eestlastest on rõhutanud ka nn privileegikirjade olemasolu, mille kohaselt oli rootslaste maksukoormus väiksem ning nad ei olnud erinevalt liikumisvabaduseta eestlastest sunnismaised. Kuigi juba 16. sajandil anti sellele õigusele tõlgendus, et vabadus on kehtiv ainult rootslaste traditsioonilistel asustuseladel, tehti ranget vahet “rootsi vabade talupoegade” ja sunnismaiste eestlaste vahet. Eestlasi loeti kuuluvat teise sotsiaalsesse kihistusse ning see tõmbas selge piiri eestlaste ja rootslastega asustatud alade vahele ja tugevdas rahvuslikku isoleeritust.

Nii kaua kui rootslased olid Rootsi kuningriigi alluvuses, ei ähvardanud nende eriõigusi miski, kuid kui alad läksid mõisniku käsutusse, kelle huvides selliste õiguste säilitamine ilmselgelt ei olnud, hakati rannarootslasi suruma sunnismaiste tasemele. 18. sajandi lõpuks erines rootsi talupoegade olukord vaevalt eesti talupoegade omast. Vormsil, kus talupojad sellega mitte nõus ei olnud, väljendus see 18. ja 19. sajandil korduvates konfliktides ja protsessides talupoegade ja mõisniku vahel, kuni lõpuks Vene tsaaririik 1889 mõisa maad riigile ostis.²⁸

1940 sunniti rannarootslased Eesti ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud sõjaväebaaside lepingu tõttu lahkuma Pakri saartelt, Naissaarelt ja Osmussaarelt, kuhu rajati baasid.

²⁵ Rootsi. Toim. Linde, B., lk 147.

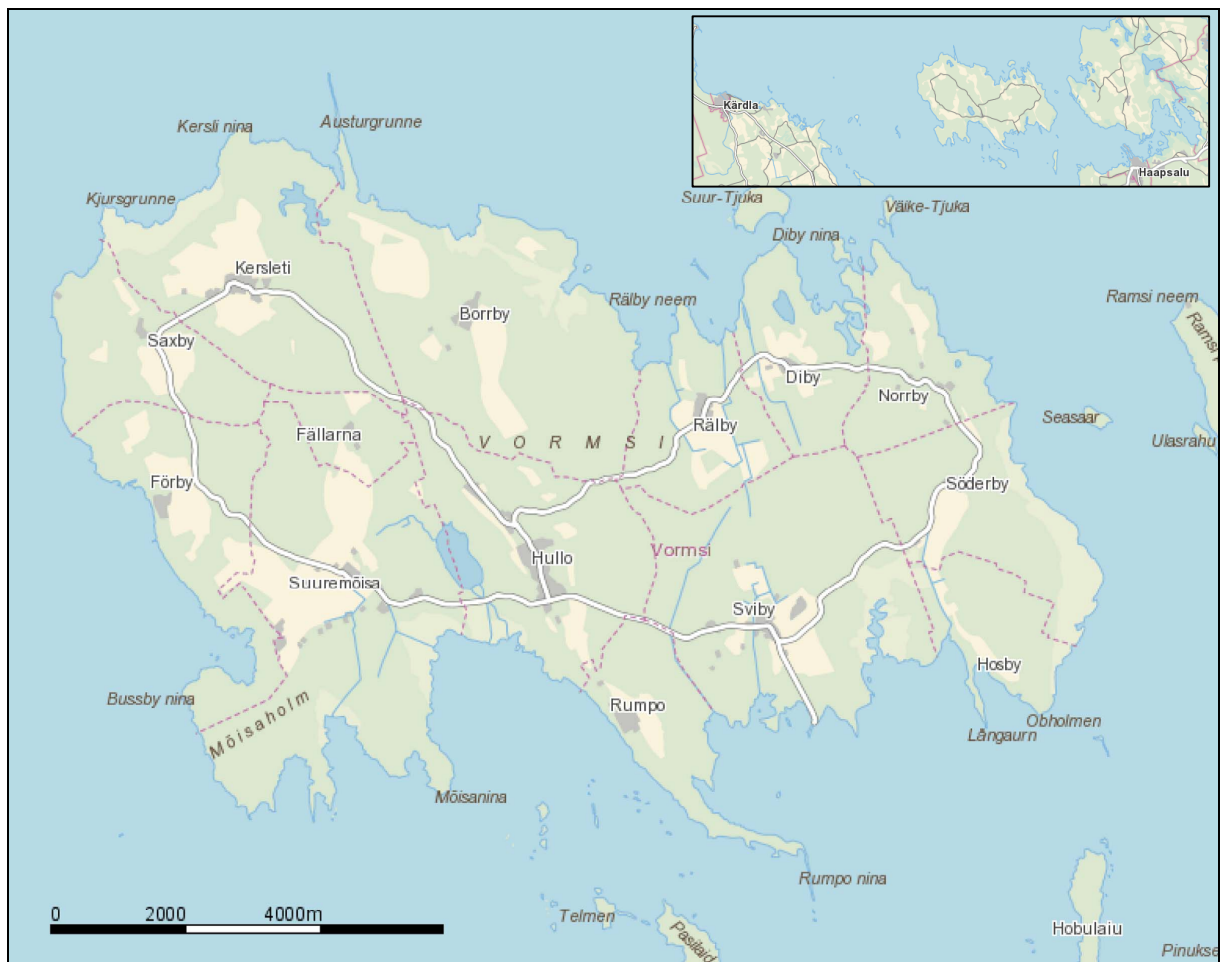
²⁶ P. Õunapuu, Eestirootslased skandinaavia kultuuri vahendaja rollis. – Läänemaa Muuseumi Toimetised I, 1997, lk 103.

²⁷ E. J. Dahl, Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana, lk 8.

²⁸ Sealsamas, lk 9, 33-34.

Järgnenud lühiajalise Saksa okupatsiooni ajal jõuti võimudega kokkuleppele, et rootslased võivad 1943 siirduda oma kaugete esivanemate maale. Põhiosa, 7920 inimest, lahkus Rootsi, ehkki valdav osa kunagistest sisserändajatest oli tulnud hoopis Soome rannikult ja saartelt.²⁹ Tühjaksjäänud taludesse töid Saksa okupatsioonivõimud uusi asukaid Venemaa okupeeritud osast. Peamiselt olid need 19. sajandil Venemaale väljarännanud eestlaste järglased.³⁰ Valdav enamus ülejäänud rootslastest põgenes Rootsi 1944 ja rootsi etniline vähemus lakkas Eestis sisuliselt olemast. Rahvaloenduste andmetel oli 1970. aastal linnas ja maal kokku 435, 1979. a 254 ja 1989. aastal 297 rootslast. Eestirootslastest hakati laiemalt uuesti rääkima kui 1988 asutati Eestirootslaste Kultuuri Selts.³¹

2.3. VORMSI SAARE ÜLDISELOOMUSTUS

2. Vormsi. Maa-ameti kaardiserver

²⁹ Eesti rahvakultuur. Koost. Viires, A., Vunder, E., lk 54.

³⁰ Varjusurmast tõusnud. Eestirootslaste ja eestirootsi alade saatusest pärast Teist maailmasõda. Koost. Sarv, A., lk 7.

³¹ Sealsamas, lk 8.

Vormsi saar asub Lääne maakonna loodeosas Lääne-Eesti saarestikus mandri ja Hiiumaa vahel. Läänepool asuvast Hiiumaast lahutab Vormsit 11 km laiune Hari kurk ja idas Noarootsi poolsaare Ramsi neemest 3 km laiune Voosi kurk.

Saare pindala on 93 km². Saare suurim pikkus on umbes 16 km loodest kagusse, laius umbes 9 km. Halduspiiridesse jääb ka umbes 30 väiksemat laidu – nendest suuremad Pasilaid, Suur-Tjuka, Harilaid.

Vormsi moodustab iseseisva valla, mis on Läänemaa valdadest väikseim. Kohaliku omavalitsuse keskus asub saare keskel asuvas Hullo külas. Saarele sissekirjutatud on ligi 300, kuid ületalve elab saarel märksa vähem elanikke. Lähim suurem asula on üle mere asuv Haapsalu. Ühendus mandriga on korraldatud Sviby ja Rohuküla vahelise regulaarse praamiühendusega.

Vormsil on 14 küla, millest osa asuvad tinglikult kaheksa moodustava Vormsi ringtee ääres, mõned sellest eemal. Saare idapoolsel küljel asuvad Rumpo, Sviby, Söderby, Hosby, Norrby, Diby ja Rälby ning lääne pool Borrby, Kersleti, Saxby, Förby, Suuremõisa, Fällarna. Saare keskel asub Hullo.

Vormsi hakkas laidudena merest kerkima ilmselt umbes 3000 aastat tagasi ning ka tänapäeval tõuseb maapind Loode-Eestis kuni 3 mm/aastas. Sadakond kilomeetrit rannajoont on hästi liigendatud. Saare aluspõhi koosneb lubjakivist ja pinnas on enamasti viljakas, kuid kivine ja põuakartlik. Suhteliselt tasast pinnamoodi liigestavad loode-kagu suunalised oosid ja vanad rannavallid. Saare maastik on väga vaheldusrikas - lääneosa iseloomustavad loopealsed ja kadastikud, idaosa on aga pigem soisem. Üle poole saare pindalast on kaetud metsaga.

2.4. VORMSI ASUSTUSE AJALOOLINE KUJUNEMINE

2.4.1. Saare nimi

Vormsi rootsikeelne nimi on Ormsö [urmsö], saksakeelne Worms, soomekeelne Vormsi (varem ka Kyysaari või Urmasi) ning vormsi-rootsikeelne hääldus ärmse [ormse]. Hupeli

1790. aasta „Topographische Nachrichten“ esineb ka eestikeelne nimetus Hiiurootsi saar, mille algupära on ebaselge.³²

Russwurm seostab Vormsi rootsipärase nime Ormsö kunagise usside rohkusega (orm – r.k. uss või madu; ö – r.k. saar), kuid viitab ühtlasi Hupelile, kes nimetanud legendi Vormsil elanud mereröövel Ormist.³³

2.4.2. Asustuse kujunemine

Kirjalikes allikates on Vormsit esmakordselt mainitud 1391 Saaremaa piiskop Winrichi poolt Haapsalu linnale antud alamsaksakeelses privileegikirjas Wormse nime all,³⁴ milles antakse Haapsalu kodanikele maksuvaba kalastamise õigus Vormsi, Noarootsi, Eilandi ja Hobulaiu piirkonnas, kuid selles ürikus ei räägita midagi Vormsi elanikest.³⁵ Asustus oli Vormsil aga juba kindlasti. Saare kõrgemad osad hakkasid E. J. Dahli kohaselt veest tõusma u I aastatuhandel eKr ning saar võis asustuskõlblikuks saada u 1000. aastal pKr. Kuna selleaegne rannajoon asus 1973. aastal 4-5 m üle merepinna paigutab Dahl Vormsi varaseima asustuse tekkimise võimaluse 10. ja 14. sajandi vahele.³⁶

Esimesteks asukateks peetakse rootslasi, kes tulid siia praeguse Soome aladelt. Ühe versioonina võis Rootsi kolonisatsioonile aluse panna 1220. aastal toimunud misjoni- ja vallutusretk. Arvatakse ka, et Vormsi Püha Olevi kiriku läheduses, kus praegu asub Prästvike järv, asus viikingite sadamapaik.

Kindlad andmed on kivist kiriku (praegune kooriruum) ehitamisest 14. sajandil, kuid legendide kohaselt asus samal kohal juba 1219. aastal puukirik, mida võiks sadamakohaga seostada.

Kuigi selle kohta puuduvad arheoloogilised või muud tüüpi kindlad andmed, võib saare geoloogilisele arengule toetudes arvata, et saare vanem asustus paiknes saare läänepoolel ja üks vanemaid külasid võis paikneda praeguse Suuremõisa piirkonnas. Dahl viitab, et üldiselt

³² P. Wieselgren, Ormsö ortnamn och bebyggelsehistoria. Lund: AB Lundequistska Bokhandeln, 1962, lk 13.

³³ C. Russwurm, Eibofölke, oder, Die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö. I köide. Reval, 1855, lk 100.

³⁴ P. Wieselgren, Ormsö ortnamn och bebyggelsehistoria, lk 12.

³⁵ Dahl, E. J. Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana, lk 12.

³⁶ Sealsamas, lk 10-11.

tunnustatud arvamuse kohaselt sai varem asustuskõlblikuks läänevakus³⁷ ja hiljem idavakus.³⁸ Seda toetab ka teooria, mille kohaselt suuremate külade Borrby (Borgheby), Saxby, Kersleti (Kyrkslätt jt) nimed on Nylandi (Uusimaa) maakonna kohanimed vasted ning osutavad seetõttu tõenäoliste esimeste asukate päritolumaale Soomele. Mõned idavakuse külad seevastu osutaksid justkui Tallinnale (Rälby – Reval By) ja selle ümbrusele.³⁹ Vakuste jaotus jäi rahva hulgas levinuks ka pärast selle kaotamist. Spuhl-Rotalia kohaselt pidasid saare lääne poolel elanud talupojad endid kui vanemaid asukaid veel 20. sajandi alguses idavakuse elanikest paremateks, „mispärast nad ka viimaste juurest naist ei võta ega sinna mehele ei lähe.“⁴⁰

Kindlaid andmeid küladest ja talude arvust leiab 1565. aasta vakuraamatust,⁴¹ mille andmeil oli saarel 172 talu: läänevakuses Bwsze By (Bussby) 32 taluga, Förby 8, Saxeby 13, Kyrffueslett (Kersleti) 19, Boorby 21 ning idavakuses Reffuell By (Rälby) 11, Dödderby (Diby) 7, Norby 8, Södherby 12, Thomptha (Tompste/Tompo) 6⁴², Swyby (Sviby) 21, Rumppe (Rumpo) 7, Hullo 7. 1582. aastaks vähenes talude arv 55-le, kuid kasvas juba 1588. aastaks 107 peale.

1604 rajas Magnus Brümmer Bussby küla maadele Suuremõisa ehk Magnushofi mõisa (algelt Hof Bussby ehk Bussby mõis), mille käigus küla hävitati ning pered koliti ümber teistesse küladesse. 1628. aastast sai mõisa ja peaaegu terve saare omanikuks Jacob Pontus De la Gardie,⁴³ kelle valdustes asunud külades olevat olnud kokku 96 talu (lisaks oli saarel Borrby, Norrby ja Söderby külas üle 40 talu).⁴⁴

Saare idapoolses osas asus 1753. aastani iseseisev Söderby mõis. Algselt kuulusid mõisa alla Söderby ja Norrby külad.⁴⁵

³⁷ Sõna „vakus“ tuleneb viljamõõdu ühikust „vakast“, mis tähendas külviühikut ning nõu. Hiljem väljendas „vakk - vakuse“ maa-ala, millelt vastav maks või koormis tasuti. Vakuste jaotus püsis kuni läänistused ja hiljem mõisad selle järk-järgult tarbetuks muutsid ja praktikast välja tõrjusid (E. J. Dahl, Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana, lk 26).

³⁸ Dahl, E. J. Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana, lk 11.

³⁹ Sealsamas, lk 23.

⁴⁰ J. Spuhl-Rotalia, Vormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia. S.l., 191-?, lk 84.

⁴¹ P. Wieselgren, Ormsö ortnamn och bebyggelsehistoria, lk 20-27.

⁴² Tompo küla asus idavakuses Hullo naabruses

⁴³ Märkmeid ja aastaarve vormsilaste ajaloost. Koost. Hammerman, M. Stockholm, 1998, lk 6.

⁴⁴ H. Hyrenius, Estlands svenskarna. Demografiska studier. Lund: C. W. K. Gleerup, 1942, lk 19.

⁴⁵ E. J. Dahl, Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana, lk 30.

2.4.3. Vene Tsaaririigi periood

1691-1725 oli saarel 13 küla: Rälby, Diby, Norrby, Söderby, Sviby, Hullo, Rumpo, Tompo, Bussby, Förby, Saxby, Kersleti, Borrby, Fällarna ning aastatel 1690-1721 Bennis (Bynäs)^{46 47}.

Juba keskajal omistati rannarootslastele maahärrade poolt nn privileegikirjad (vt ka lk 12), mille kohaselt ei olnud nad sunnismaised. Õigusi pikendati tavaliselt võimude vahetumisel, kuid kui Vormsi alad läksid mõisniku käsutusse, hakati rannarootslasi suruma sunnismaiste tasemele. 18. sajandi lõpuks erines rootsi talupoegade olukord vaevalt eesti talupoegade omast.

Aastal 1747 läks Suuremõisa ehk Magnushof Carl Wilhelm von Stackelbergi valdusesse ja 1753 ka Söderby, millest sai Magnushofi karjamõis. 1770 hävitas mõisnik Tompo küla. Sama saatus sai osaks ka Bynäsi ehk Bennise külale, mis asus Förby lähedal saare läänekaldal ja olevat Magnushofi mõisa alla võetud.⁴⁸

18. sajandi lõpus kirjutas A. W. Hupel, et saarel on juba 1700 hinge - tegeldi põlluharimisega, kalapüügi ning lubjapõletamisega. Lupja jätkunud ka välja vedamiseks.⁴⁹

3. Vormsi krahv Mellini järgi. 1798. Rahvusraamatukogu

⁴⁶ kõik on siinkohal toodud kaasajastatud nimedega.

⁴⁷ C. Russwurm, Eibofolke, oder, Die Schweden an den Küsten Ebstlands und auf Runö. I köide, lk 104.

⁴⁸ J. Spuhl-Rotalia, Wormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia, lk 84, 87.

⁴⁹ Vormsi valla üldplaneering, lk 7.

4. Vormsi Schmidt'i järgi. 1844. Rahvusraamatukogu

1855 elas saarel 1580 rootslast ja 22 eestlast ning oli 196 talu ja 21 vabadikukohta, millest 22 talu ja 4 vabadikukohta olid eestlaste omad. Lisaks oli saarel kolm kõrtsi ja 79 tuulikut.⁵⁰

1889 ostis Vene riik sundostuna Magnushofi mõisa ja seda hakati kasutama Peterburi aadlipreilide sanatooriumina. Ostu mõjutas ilmselt ka talupoegade pidev protsessimine mõisniku vastu, kes ei olnud nõus nende vabadusi arvestama. Osa mõisa maadest tükeldati talumaadeks ning taasasutati Bussby küla, mille põhjapoolset osa kutsuti Bynäsiks.⁵¹ Mõni aasta hiljem 1893 rajati Söderby mõisa maadele Hosby küla, mille kitsad, piklikud krundid jaotati tsaariarmees teeninutele. 1896 oli saarel 187 talu ja 47 vabadikukohta ning 88 tuulikut.⁵²

Lisaks juba mainitud kahele mõisale asus saarel ajalooliselt ka kolmas mõisamajand – kirikumõis, millele kuulus 3 adramaad⁵³ Kersletis ehk 12 talu,⁵⁴ ning mis eksisteeris 1919 alanud maareformini.

⁵⁰ J. Spuhl-Rotalia, Vormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia, lk 49-52.

⁵¹ Märkmeid ja aastaarve vormsilaste ajaloost. Koost. Hammerman, M., lk 12.

⁵² J. Spuhl-Rotalia, Vormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia, lk 49.

⁵³ Adramaad oli maakasutus- ja maksustusühik ning talu suuruse ühik Adramaad arvestuse aluseks olevate põldude juurde kuulus ka talu majandamiseks vajalik heinamaa ja kogukonna ühismaade kasutamise õigus. Adramaad järgi arvestati talude koormisi mõisale. 19. saj moodustas ühe adramaad talu, millel oli 36 tündrimaad (19. saj võis Eesti eripaigus tündrimaad suurus olla u 0,55-0, 63 ha) põldu, 60 koormat heinasaaki ja 12 tööjulist inimest, ning mis tegi mõisale 12 rakmepäeva nädalas aasta ringi ning 12 jalapäeva nädalas suvel. Pärast teoorjuse kaotamist minetas adramaad 19. saj II poolel oma senise funktsiooni (maksustamise aluseks said puhaskasurublad) ja 20. saj algul kaotati adramaade arvestus lõplikult (Eesti rahvakultuuri leksikon. Koost. Viires, A., lk 11).

Spuhl-Rotalia andmeil olid enne I maailmasõda külade suurused järgnevad: Borrby 31 talukohta, 3 vabadikku, 8 adramaad; Dibys vastavalt 10, 3, 3; Fällarnas 6, 0, 1 ½; Förby 13, 5, 4; Hullos 11, 3, 3; Håkabackanil ainult vabadikud; Kersletis 30, 9, 8 (neist 12 talu ja 3 adramaad kiriku alluvuses); Norrbys 6, 5, 4; Rumpos 11, 1, 3; Rälby 12, 2, 5; Saxbys 15, 4, 4; Svibys 30, 8, 12; Söderbys 12, 3, 6.⁵⁵

2.4.4. Eesti Vabariigi periood

Maareformi käigus võõrandatud maad jagati asundustaludeks. Magnushofi maadest moodustati vabadussõdalastele ja teistele maatahtjatele 12-18 ha suurused renditalud – tekkisid asunduskülad Kärre ja Suuremõisa (Storhoa) kokku 27 taluga.⁵⁶ 20. sajandi I veerandil taaselustus ka Bynäs. Wieselgren nimetab seal 1930. aastatel 15 talunime.⁵⁷

Kirikumõisa maad võõrandati ning jagati 35 maatükiks; kogudusele jäeti 52 ha rendivaba maad pastoraadi ülalpidamiseks. 1928 jaotati Püha Olavi kiriku põllumajandusmaad taludele ja kirikuümbruses asuvatest väikestest, ajalooliselt ilmsed vabadikukohtadest, moodustati Håkabackani küla.

Kruntimise ja hoonestamise tagajärjel asustus laienes ja tihenes omandades 1940. aastateks saare ajaloo asustusmaksimumi.

Asustusstruktuuri muutis 1932. aasta suur põleng Svibys, kus hävis küla idapoolne osa (ill 5). Sellest tulenevalt alustati just Svibys samal aastal põlluväljade süsteemi kaotamist. Seni olid põllu- ja heinamaad jagatud pikkadeks, kitsasteks (kohati vaid 5–10 m) siiludeks – nn nõõrimaadeks (ill 6 ja 7). Karjamaad ja metsad olid reeglina ühised. Reformi läbiviimiseks kulus

5. Sviby pärast tulekahju. 13. VI 1932. SOV

ligikaudu kümme aastat – 1939 olid Borrby, Saxby, Söderby maad veel kruntimata. Reformi tulemusena taluõuede paigutus ei muutunud ning talude suuruseks kujunes 20-50 ha, Norrbys

⁵⁴ J. Spuhl-Rotalia, Wormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia, lk 62.

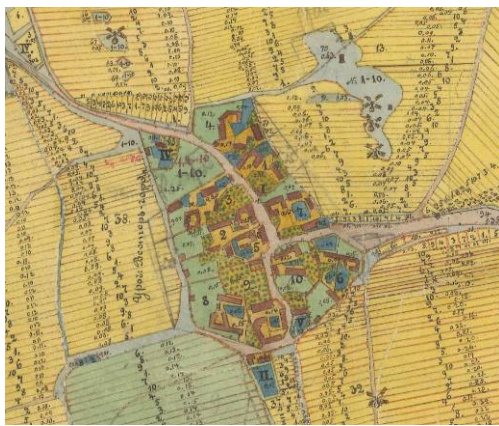
⁵⁵ J. Spuhl-Rotalia, Wormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia, lk 86-103.

⁵⁶ K. Hellström, Vormsi maastikuhoolduskava, lk 23.

⁵⁷ E. J. Dahl, Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana, lk 54.

isegi 60 ha. Leidus ka hulk väiketalundeid ehk popsikohti. 1939 moodustasid alla 10 ha suurused talundid lausa 38% kõikidest talunditest. Nöörimaade pika traditsiooni tõttu on Vormsil hästi säilinud sumbkülade struktuur.⁵⁸

Nöörimaade traditsiooni ulatumist lausa II maailmasõja eelsesse aega oli soodustanud asjaolu, Vormsil ei teostatud talumaade kruntimist. Kui mitmel pool Eestis toimus külade planeeringut mõjutanud talumaade kruntimine 19. sajandi viimasel veerandil, mille käigus talude lahusmaatükke koondati, siis Vormsi saarel olid maad läinud mõisa käest kroonu valdusse ja talumaade kruntimine jäi tegemata.⁵⁹

6. Nöörimaad. Diby. 1898.
Eesti Ajalooarhiiv

7. Mehed nöörimaadel heinateol. Fällarna. 1937.
SOV

1934. aasta rahvaloenduse andmetel oli saarel 18 küla, neist 13 sumbkülad. Õuede arvuks loeti 448, kuhu peale talude ja suvilate oli arvatud ka 5 koolimaja, sest neis kõigis elati. Välja jäeti kirikud ja palvemajad, mida leidus igas suuremas külas.⁶⁰ Suurimad külad olid Borrby, Sviby ja Kerslet (200-350 elanikku). Õuede arv külas ulatus 7 (Håkabackan) kuni 65 (Sviby). Keskmine suurus on 20-30 õue.⁶¹ Elanikke oli 2547 kusjuures ligi 95% elanikkonnast olid rootslased. Eestlasi oli 114 ehk 4,5%.⁶² Neist 67 elas Svibys.⁶³

⁵⁸ K. Hellström, Vormsi maastikuhoolduskava, lk 23.

⁵⁹ G. Troska; N. Šlögina, Tähelepanekuid rannarootslaste asulatest ja ehitustest. – Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XVI, 1959, lk 155.

⁶⁰ Läänemaa: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. 1, Üldosa. Toim. H. Haberman, E. Kant, H. Kruus jt. Tartu, 1938, lk 118.

⁶¹ Sealsamas, lk 119.

⁶² Laasi, A. Läänemaa rahvastik, asulastik ja liiklemine, Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939, lk 5.

⁶³ Dahl, E. J. Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana, lk 42.

Laasi loetleb 1940. aastal talude arvuks Borrby 57, Bussby 11, Bynäs 9, Fällarna 11, Dibys 16, Förby 24, Hosby 16, Hullos 34, Håkabackanil 7, Kersletis 49, Magnushofis ja Kerres kokku 27, Norrby 14, Rumpos 20, Rälby 25, Saxby 26, Sviby 61, Söderby 16.⁶⁴

1943-1944 lahkus Vormsilt läände suurem osa tolleaegsest elanikkonnast – ligikaudu 2000 inimest. Rootslaste lahkumine mõjus eriti Förbyle ja Borrbyle, mis jäid peaaegu täiesti tühjaks.⁶⁵ Uuteks peremeesteks said sõjapõgenikud idast.

2.4.5. Nõukogude Liidu periood

1946. aasta arvestuse kohaselt oli Vormsil 313 majapidamist ja 1008 elanikku.⁶⁶ 1959. aastaks oli rahvastik vähenenud 797 elanikuni – peamiselt Kohtla-Järve ja Narva piirkonnast tulnud sõjapõgenike tagasipöördumise tõttu.

Nõukogude perioodil kogu maa riigistati ning moodustati kolhoosid: Förby Uus Elu; Saxby Aktivist; Sviby Võit; Söderby ja Hosby Hommik; Kersletis Lääne;⁶⁷ Rumpos Vormsi Kalur; Norrby, Dibys ja Rälby Põhjarannik. Peagi rajati Borrby, Fällarna ja Suuremõisa küladest Vormsi sovhoos, millega hiljem liideti Sviby, Söderby ja Kersleti kolhoosid.⁶⁸ Ilmselt seoses sovhoosi moodustamise ja samuti muude elatusallikate vähenemisega toimus rahvastiku arvus 1960. aastail järsk langus 359-le.

Nõukogude perioodil vähenes külade arv 11-le: Saxby arvati Kersleti alla; Fällarna, Bynäs, Kärre ja Bussby Suuremõisa alla; Håkabacka Hullos alla; Hosby Söderby alla.⁶⁹ Suurimaks külaks kujunes Hullos.

Nõukogude perioodil hävisid mitmed talud ja külad muutusid tühjade taluõuede võrra hõredamaks. Mõni küla jäi sootuks peaaegu tühjaks. Enim mõjutas see aeg teedestruktuuri – mitmes külas langes väiksemate külatänavate osatähtsus, ning need kadusid maastikust.

Oluliselt vähenes ka aktiivne maakasutus, mis põhjustas endiste põllu- ja heinamaade, ranna- ja puisniitude metsastumist. Kolhoosi- ja sovhoositingimustes moodustati suured põllud.

⁶⁴ A. Laasi, Ormsös landskapsbild. Tartu, 1940, lk 212.

⁶⁵ Vormsi valla üldplaneering, lk 8.

⁶⁶ Sealsamas.

⁶⁷ K. Kivi, Oskar Friberg – vanim Vormsil elav rannarootslane. <http://eesti.elu.delfi.ee/eesti/laanemaa/vormsi/elu/oskar-friberg-vanim-vormsil-elav-rannarootslane.d?id=43911427> (vaadatud 15. III 2011).

⁶⁸ Varjusurmast tõusnud. Eestirootslaste ja eestirootsi alade saatusest pärast Teist maailmasõda. Koost. Sarv, A., lk 31, 33.

⁶⁹ Maa-ameti ajalooliste kaartide rakendus: Nõukogude Liidu uuem topokaart. <http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGIS>.

suvituspiirkond ja suveperioodil elanike arv mitmekordistub, kuid suur osa suvitajaid hoiab omaette ning ei osale ühiskondlikus elus.

Suurim asustust ja hoonestust mõjutav tegur on huvi suvemajade ehitamise vastu. Hooajaliselt kasutatavat hoonet ei taheta mõistetavatel põhjustel tihti ehitada selliste mahtudega või nõnda kapitaalselt kui alaliselt kasutatavaid elamuid, mistõttu on oht, et ehitatakse väiksemahulisi külamiljõesse mittesobivaid elamuid. Samuti ei olda huvitatud tihedas sumbkülas naabriga külg-külje kõrval elamisest ja eelistatakse ehitada külasüdametest eemale endistele põldudele või heinamaadele, kõige meelsamini aga mere äärde.

2.5. VORMSI TALUARHITEKTUURI KUJUNEMINE

2.5.1. I maailmasõja eelne aeg

Vormsi rannarootslaste elamu erines eestlastele 20. sajandi alguseni valdavalt omasest rehielamust. Kõige täpsema ülevaate ning joonise Vormsil kuni 19. sajandi lõpuni levinud elamutüübist esitas 1855 eestirootslaste uurija Carl Russwurm, kelle „teraseid tähelepanekuid on hilisemad uurijad võinud omalt poolt ainult täpsustada ja täiendada.“⁷²

Siinne ainult elamuna kasutatud suitsutare koosnes kolmest pearuumist – lahtise keedukoldega eeskojast (ill 9), köetavast toast ja kambrist. Kaks esimest moodustasid elumaja tuumiku, kus eeskoda kandis ühtlasi kõõgi funktsiooni, ning seda nimetati seetõttu kodakõõgiks, ja eeskojast köetav tuba oli kogu pereelu keskuseks ööpäev läbi. Kambrit kasutati hoiuruumina ning magamiseks.⁷³ Oma välimuselt meenutas kodakõõkelamu paljus eestlaste rehemaja (ill 10), mistõttu seda ekslikult rehemajaks on ka peetud.⁷⁴

Russwurm kirjeldab, et savist põrandaga toa seinad ja lagi olid suitsust mustunud. Toa eesseinas oli kaks või kolm, tagaseinas üks aken. Madalad ukсед avanesid sisse poole ning sealt kaudu juhiti välja ka ahjust tulev suits, mida ta üht pidi isegi kasulikuks luges, kuna see sundis ruume iga päev tuulutama.

Russwurmi joonis kujutab üht Borrby küla õue, kus on detailselt välja toodud kõik õuel paiknevad hooned ühes ruumijaotusega ning taluõue jagunemine puhas- ja majandusõueks. Keskkel kohal on elamu, kus kolmele pearuumile liitub kambri pool eest avatud vahelik ja

⁷² G. Ränk, Eesti rannarootsi elamu läbi aegade. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLI, 1996, lk 66.

⁷³ Russwurm, C. Eibofölke, oder, Die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö. II köide, lk 5-7.

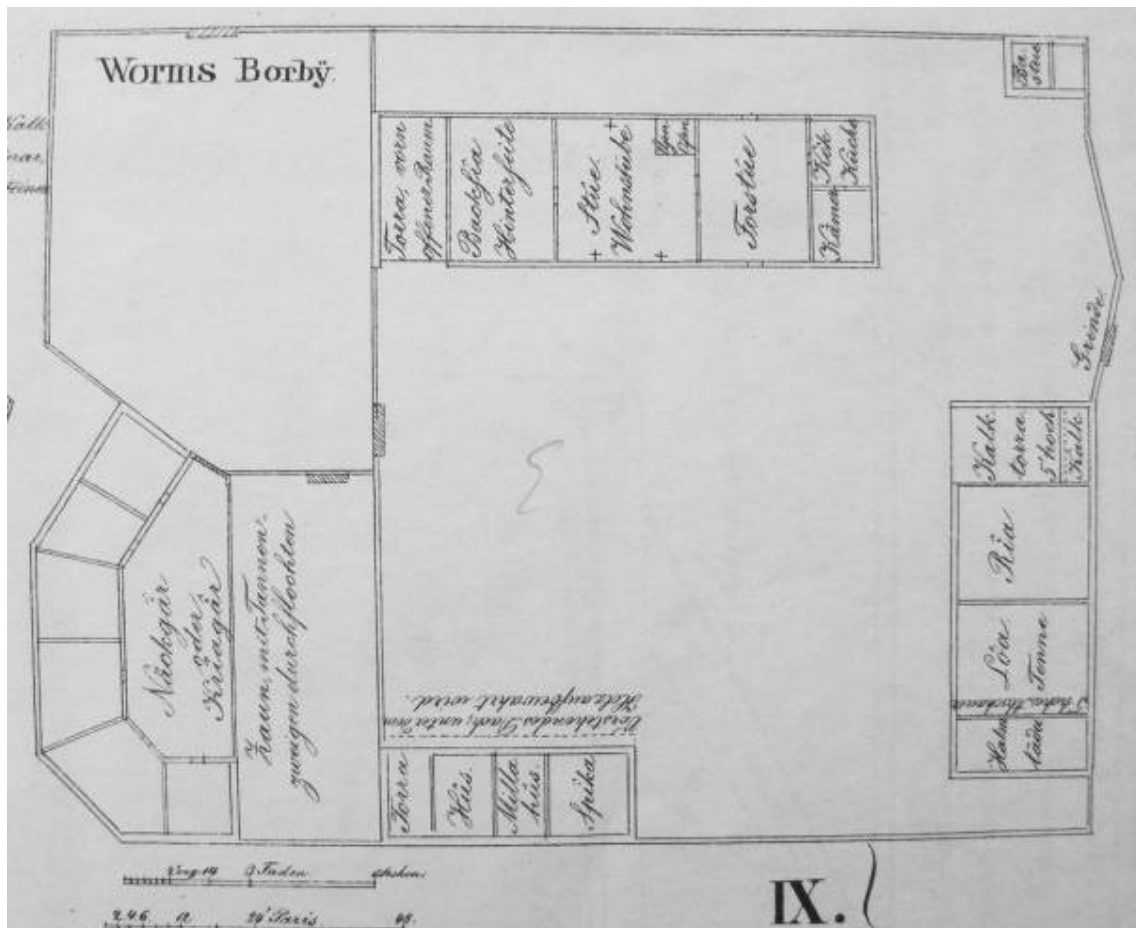
⁷⁴ Karl Tihase on oma monograafias „Eesti talurahvaarhitektuur“ lk 157 märkinud rehemaja tüüpide levikut iseloomustavale joonisele ka Vormsi saarele rehemaja. Eksimus kajastub ka 2008. aasta „Eesti rahvakultuuri“ väljaandes lk 219.

eeskoja pool väike kamber ja köögiroom. Elamu vastas asub kolmeruumiline vahelikuga ait. Puhasõuel paremal on rehi ja vasakul aiaga piiratud majandusõuel on mitmest ruumist koosnev vinklis laut (ill 11).

9. Suitsutare interjäär. 20. saj algus. SOV

10. Suitsutare Håkabackanil. 20. saj algus. SOV

11. C. Russwurm joonis taluõuest Borrbys. C. Russwurm, Eibofolke, oder, Die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf Runö. Beilagen

1870. aastatest alates enam uusi kodaköökelamuid ei ehitatud. Soome ning Rootsi, eelkõige rootslasest misjonäri Lars Johan Österblomi innustusel hakkasid kerkima uued moodsad

korstnaga elamud. Österblom oli Rootsi Evangeelse Isamaafondi misjonär ja õpetaja, kes saabus saarele 1873, et siinseid nõ Rootsi riigi alamaid koolitada ning paremini elama õpetada. Vormsi elamud olevat enne Österblomi tulekut olnud ebahügieenilised ning neis elanud inimesed vaevelnud suitsustes majades elamise tõttu silmahaigustes.

Österblom kirjeldab oma päevikus (1927):

„Elumajad Vormsil olid, kui ma siia tulin, üsna kohutavad. Majadel polnud korstnaid. Põrandad tehti kiviklibust või kinnitambitud mullast. Kus ka olid laudpõrandad, seal olid need nii mustad, et neid ei eristanud tavalisest muldpõrandast. Aknad olid väga väikesed – umbes 30 cm suurused ruudud. Uksed olid väga madalad ja künnised kõrgem, nii et pidi kõrgele astuma ja sügavale kummardama. Lõin enne mitu korda pea ära, kui õppisin Vormsi taresse sisse astuma. Palgid olid asetatud otse maapinnale, mis tingis alumiste palkide pehkimise. Siis pidi hoonet tõstma ja alla uued palgid asetama. Katused olid õlest, aga tihti nii kehvad, et vihm sadas läbi otse eluruumidesse. Nendes suitsustes ja mustades hoonetes võis aga elada kuni neli peret, iga omas nurgas.“⁷⁵

Lisaks religioosse sisuga mõjutustele olid vormsilased üldse vastuvõtlikumad pigem Rootsi ja Soome mõjutustele, kellega peeti võrdlemisi tihedat sidet ning kellega sidus keeleline ja osalt etnilinegi sarnasus.⁷⁶ Vormsil oli lisaks kaluritele juba 19. sajandil hulk edukaid kippareid ja kapteneid ning 20. sajandi algusest hoogustus laevaehitus veelgi ja merekaubandus arenes jõudsalt. Laevareisid puidu, vilja ja muu järele nii Venemaa, Soome, kui inglise sadamatesse aitasid tugevalt siinset kehva põllumajandust toetada. Rohked meresõidud andsid uut innustust ja ideid,⁷⁷ ning võib arvata, et mujalnähtul oli ka hoonestusele mõju.

Uute elamute ehitamist mõjutas ka talude päriseksostmise võimalus ning paranenud majanduslikud tingimused 19. sajandi II poolel. 20. sajandi algusaastateks olid kõik talud eraomandused. 1939. aastaks oli kogu saare maadest talupoegade käes u 94%, riigile kuulus 5% ja kirikutele 1%.

⁷⁵ L. J. Österblom, *Svenskarna i Östersjöprovinserna: minnen från 13-årig verksamhet som missionär på Wormsö samt en samling intressanta berättelser från Estland*. Karlshamn: E. G. Johansson, 1927, lk 13.

⁷⁶ E. J. Dahl, *Vormsi ajalugu*. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana, lk 8.

⁷⁷ J. Holst, *Rannarootslane Eestis, eestirootslane ja medelsvensson Rootsis*, lk 64.

12. 20. saj alguse moodne korstnaga elamu. 1936. SOV

13. Moodne elamu. 1935. SOV

2.5.2. Eesti Vabariigi periood

Sajandialguse kiiretest arengutest annab tunnistust asjaolu, et 1940. aastaks oli saarel säilinud vaid kaks suitsutaret – üks Kersletis, teine Håkanbackanil (praegune Hullo) – ja kummaski ei elatud. Tuleb märkida, et vanu elamuid ei kaasajastatud ega ehitatud ümber, vaid taluõuele ehitati vabale ning sobivale kohale uus moodne elamu,⁷⁸ mille juures ilmakaarte arvestamist ei peetud oluliseks.⁷⁹

Uued elamud olid riskülikukujulise lihtsa põhiplaaniga rõhtpalkehitised ning peale üksikute erandite ühe- või pooleteisekorruselised. Viimaseid leidis peamiselt Hullo suvilate seas. Vanemate hoonete katuste hulgas esines kelpkatust, uuemad olid juba viilkatustega.⁸⁰ 1926 nimetati peamiseks katusekattematerjaliks õlge ja roogu⁸¹ ning veel 1940 olid õlg- ja rookatused ülekaalus. Vormsi katustele olid iseloomulikud peaaegu räästani ulatuvad harjamalgad (ill 12).

Valdavalt olid eluhooned kaetud laudvoodriga: nt Kersletis 60%, Saxbys 46% ja Förbys 83%.⁸² Juurdeehitustena leidis eeskodasid ja väiksemõõdulisi verandasid – suuri leidis üksikuid. Aknad olid üksikute eranditega Hullo kuue ruuduga.⁸³

⁷⁸ ERM Fk 848:49 (Håkabacka Erjas (praegune Hullo Irjas) talu vana ja uus elamu, G.Ränk, 1939. a); Sune Häggblom 07.07.10: Rumpo Andersi talu.

⁷⁹ ERM EA 214, lk 30 (Piret Öunapuu, 1987).

⁸⁰ A. Laasi, Ormsös landskapsbild, lk 202.

⁸¹ ERM KV1, lk 36.

⁸² On ebaselge, kui põhjalikele alusuuringutele Laasi neis hinnangutes toetub, kuid läbi terve teksti toob ta näidetena vaid Hullo, Kersleti, Saxby ja Förbys protsentuaalseid hinnanguid.

⁸³ A. Laasi, Ormsös landskapsbild, lk 202-203.

Reisikirjades ning saare kirjeldustes mainitakse mitmel pool vormsilaste uusi häärberitüüpi elamuid,⁸⁴ nii kirjeldab Söderbäck: „Vormsi paranevad tingimused ei jäänud märkamata ka mandril elavate rannarootslaste ja ümberkaudsete eestlaste juures. – – Ja majaomanikud mandril tahtsid samuti selliseid jutlusi ja õpetajaid, kui nad nägid, kuidas inimesed nende jutlus- ja õpetustegevuse tagajärjel said kaineks ja ausaks.“⁸⁵

Vabariigi ajal kujunes Vormsist populaarne suvituskohd (ill 14). Hullosse kerkisid pansionaadid (nt Rosenbladi (praegune Pedaja)) ja taluelamutest uhkemad suvilad (ill 15 ja 16), kus käis suvitajaid peamiselt Soomest (soome rootslased), aga ka Rootsist. Seoses suvituskultuuriga hakati üle saare taludes tube või katusealuseid suvitajatele välja üürima.

14. Suvitajad Villa Fridhemi õuel (Hullo Aia). 1936. SOV

15. Rosenbladi pansionaat. 1938. SOV

16. Suvila villa Fridhem (Hullo Aia). SOV

Ehitusel ja viimistlemisel kasutati materjalidena peamiselt puitu, maakivi, tellist, lupja, katuste puhul õlge, laastu, roogu, tsementkivi, valtsplekki, viimistlemisel tõrva, keedu- ja õlivärvi.

Puit ning kivi olid reeglina kohalikku päritolu, kuid ehituspuitu toodi ka mandrilt, sest saarel oli metsa vähe. 1939. aasta põllumajandusloendus näitas, et Vormsi oli Läänemaa üks

⁸⁴ V. Aman, En bok om estlands svenskar. IV köide. Stockholm: Kulturföreningen Svenska Odlingens Vänner, 1992, lk 268 : Aman viitab Noarootsi kellamehele Nymannile, kes külastas saart 1901. a sügisel, ning kirjutab: „Üldiselt tunduvad vormsilased olevat üsna jõukad ning nende elamud on ilusad.“; A. Laasi, Läänemaa rahvastik, asulastik ja liiklemine, lk 9: „rootslastel aga on elamu ehitatud eraldi, mille tõttu nende elamud on tavaliselt suuremad ja nägusamad eestlaste omist.“

⁸⁵ P. Söderbäck, Estlands svenskbygd. Stockholm: Thule, 1939, lk 40.

metsarikkamaid kihelkondi (metsa talundite maast 15,8%), siis ehituspuidukõlblikku metsa leidis vähe. Suurema osa moodustasid metsastunud karjamaad.⁸⁶

Üha paranevates majandustingimustes rajati esimese iseseisvuse perioodil tsementkivitehased, kus toodeti katusekive (ill 17 ja 18) ja ehitusplokke (ill 19 ja 20). Tehnoloogia toodi Euroopast⁸⁷ ja suusõnalistel andmetel oli selliseid tehaseid Vormsil neli: Norrbys, Hullos ning kaks Borrby.⁸⁸ Katusekive olevat aga valatud ka kodus. Kivide vorme olevat olnud 3-4, või lausa 5-6 tüüpi, kusjuures erinevate vormide kivid ei sobivat omavahel, mis põhjustab tänapäeval probleeme, kui soovitakse kive välja vahetada. Tehnoloogia edasiarendusel hakati kive vastupidavuse suurendamiseks glasuuriga katma.⁸⁹ Sellist nõ Vormsi-tüüpi kivi on mitmete elamute ja kõrvalhoonete katustel heas seisukorras ka säilinud. Tänapäeval oleks katusekivide tootmine Vormsil omapära säilitamise eesmärgil äärmiselt tänuväärne ja vajalik ettevõtmine.

Üksikuid hooneid jõuti ehitada ka saarel valatud ehitusplokkidest: Rumpo Andersi suitsuahi-sepikoda (eh 1935), Rälby Gärdesa laut (eh 1932), Borrby Bättase laut. Vaid üks näide on elamust – Rälby Gärdesa, mis jäi lõpetamata.

17. Enne II maailmasõda toodetud, kuid alles nüüd kasutusele võetud kivid. Söderby Martesi

18. Umbes 80 aastat katusel olnud kivid. Norrby Lars

19. Rälby Gärdesa elamu (ehitatud 1937)

20. Borrby Bättase laut

Külade ümber selleks sobilikes kohtades asusid tellisepõletusahjud ning savi augud toormaterjali hankimiseks. Samuti valmistati ise tõrva ja lupja, mida jätkus lausa müügiks.

⁸⁶ Läänemaa: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. 1, Üldosa. Toim. H. Haberman, E. Kant, H. Kruus jt., lk 119.

⁸⁷ erinevate informantide andmetel Põhja-Saksamaalt, Lõuna-Rootsist, Prantsusmaalt.

⁸⁸ Harri Rosenblad, 07. VII 2010; Sven Tiik, 04. VII 2010.

⁸⁹ Harri Rosenblad, 07. VII 2010.

Ahjud olid tavaliselt mitme pere peale nagu veskidki. Valdava osa ahjude tegevuse lõpetas sõda. Veel on võimalik ahjude asemeid kohati tuvastada (mh nt Fällarna-Kersleti ning Hullo-Borrby tee ääres, Rumpo poolsaarel), kuid iga aastaga kaob neid jälgi üha enam.

Hooneid hakati värvima 19. sajandi lõpul seoses moodsate elamute ehitamisega, mida hakati laudisega katma. Suur osa hoonetest olid esimese Vabariigi perioodi lõpuks värvitud: nt Kersletis 47%, Saxbys 35% ja Förbys 78%. Levinuimad värvid olid kollane (Kersletis 87%, Saxbys 37%, Förbys 77%) ja raudoksiidpunane. Muude vähemlevinud värvide, nt helerohelise ja helesinise,

21. Maalrikursused. Vallamaja. 1934. SOV

esinemine oli seotud pere jõukuse ning värvide kättesaadavusega. Tihti oli vooderdatud ning värvitud vaid hoone teepoolne külg,⁹⁰ kuid päris värvimata hooneid ei peetud lõpetatuteks.⁹¹ Elamuid värviti, kuid kõrvalhooneid pigem tõrvati. Tõrva segati linaõliga, et hõlbustada selle puitu imbumist ning päiksepoolne külg tõrvati heledama tõrvaga. Tihti ei tõrvatud kõrvalhooneid üldse üleni.⁹²

Saarel on mitmeid hooneid, millel on säilinud ehitusaegne laudis ning mis pakuvad võimalust värvitoonide kasutust lähemalt uurida. Kõiki elamuid ei jõutud enne II maailmasõda värvida ning seetõttu tuleb värviuuringute teostamisel tulemustesse kriitiliselt suhtuda.

Pärast 1932 toimunud suurt põlengut Svibys, mille tagajärjel põles maha küla idaosa (ill 5),⁹³ olevat saarel sisse viidud nõue, mille kohaselt võis katuseid roo ja puiduga katta juhul, kui talus oli piisavalt sobilikke anumaids, mida tulekahju korral kustutustöödel kasutada, ning piisavalt spetsiaalseid hange, millega katusekattematerjal alla tõmmata, et tule levikut pidurdada.⁹⁴

Ehitustegevus oli aktiivne kuni rannarootslaste lahkumiseni ja hulk hooneid jäi enne minekut ka lõpetamata (tänaseni pooleli Fällarna Larase (ill 22 ja 23) ja Rälby Nymase) ning ehitati võimalusel valmis pärast sõda uute elanike poolt või hävisid.

⁹⁰ A. Laasi, Ormsös landskapsbild, lk 203.

⁹¹ Ilmar Koppelmaa, 07. VII 2010.

⁹² Sealsamas.

⁹³ Vormsi valla üldplaneering, lk 41.

⁹⁴ Ilmar Koppelmaa, 07. VII 2010.

22. Fällarna Larase. 20. saj algus. SOV

23. Fällarna Larase. 2010

1943. aastal võimaldasid saksa okupatsioonivõimud vormsilastel saarelt Rootsi lahkuda tingimusel, et maha ei jää tühje talusid ja peremeheta vara. Kinnisvara haldamine korraldati rendilepingutega ja vallasvara andi naabritele või usaldusmeestele säilitamiskviitungite vastu.⁹⁵ Mitmel juhul jäi keegi perest maha üürnikku ootama. Maha jäadi ka muudel põhjustel: muu hulgas oli näiteks osa meestest juba vene sõjaväkke värvatud ja naised jäid neid ootama või siis naasid mehed tühjadesse kodudesse. 1944 lahuti juba talusid tühjana maha jättes. Toona ei osatud ilmselt arvatagi, et kodusaarele enam tagasi ei pöörduta.

2.5.3. Nõukogude Liidu periood

Sisserändajatel puudus isiklik suhe nii saare kui selle pärandiga ja seetõttu oli suhtumine kohati ükskõikne ja hooletu – võõraste poolt ja võõraste võtetega püstitatud ehitistel oli hoopis madalam väärtus. Probleeme tekitas juurde uus, kollektiivne eluviis, omandi puudumine, käsumajandus, traditsioonide katkemisest tingitud ehitusoskuste puudumine, nõukogudeaegne ehitusmaterjalide defitsiit ning vilets kvaliteet.⁹⁶

Suur hulk tühjana seisvaid talusid, millele lahkumise rutus elanikke polnud leitud, andis võimaluse soovi korral elukohta vahetada ning paljud seda võimalust ka kasutasid. Paljud hooned läksid tuleroaks, kütteks või taaskasutati ehitusmaterjaliks.

Samas pääsesid paljud talud tänu uutele elanikele hävingust ning korrastati aastate jooksul vastavalt võimalustele. Häid taastamisnäiteid leiab mitmest külast, samas on ka hooneid, mis

⁹⁵ C. Mothander, Rootsi kuninga valge laev. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011, lk 171.

⁹⁶ E. Raukas, Eestirootslaste ajalooline asustus, selle struktuur ja arhitektuur Noarootsi vallas, 2002, lk 9.

on küll säilitanud algsed mahud ja proportsioonid, kuid on kaotanud algsed ehitusdetailid (mh aknad, ukсед) ja dekoorielemendid (mh saelõikelised viilulauad).

Vajadusel ja võimalusel anti kõrvalhoonetele aga ka üksikutele elamutele (nt Rumpo Hansase) uus elu saare piires, neid ühest talust teise teisaldades. Teateid on eluhoonete ümberkolimisest isegi mandrile (nt Haapsalusse).

Vormsi kuulus Nõukogude Liidu piiritsooni, kuhu pääses vaid lubadega, ja seda võib lugeda pigem kohalikku arhitektuuri säästvaks asjaoluks, kuna ilmselt oleks surve ehituseks sellises atraktiivses suvituspiirkonnas olnud märksa suurem. Kolhoositöölise, piirivalvurite jt majutamiseks kasutati valdavalt olemasolevaid elamuid kuid ehitati ka uusi. Külamiljõesse võrdlemisi hästi sobiva taluehitise traditsioonist lähtuva tüüpprojekti „Ants“ järgi valmisid 1980. aastatel elamud Hullos (ill 24). Tüüplahendust järgivad ka ühepereelamud Svibys ning saare ainuke nõukogudeaegne korterelamu Hullos (ill 25).

Üldiselt ehitati uusi hooneid pigem vanadele vundamentidele või taluõuedele, mis aitas kaasa külastruktuuri säilimisele.

24. Tüüpprojekti „Ants“ järgi ehitatud ühepereelamu. Sviby Lill-Greisi

25. Saare ainuke nõukogude aegne korterelamu Hullos

2.5.4. Taasiseseisev Eesti Vabariik

Piiride avanemisel ning saarele ligipääsu lihtsustumisel elavnes restaureerimis- ja renoveerimistegevus. Asjatundliku restaureerimise ning traditsioonide järgimise poolest paistavad silma nt Saxby Uus-Siffersi ja Sepa ning Rumpo Jobbesa.

26. *Saxby Uus-Siffersi*

27. *Saxby Sepa*

Mitmed endised elumajad on kasutusele võetud suvilatena ning ka vastavalt kohandatud või ümber ehitatud. Surve uute elamute ehitamiseks pole Vormsil eriti suur. Taludes, mille peahoone on hävinud, on ühe võimalusena ehitatud uus välisilmelt traditsiooni jälgiv, kuid selgelt kaasaegne elamu (Saxby Bentas ja Santos; Norrby Tinesa). Teise lahendusena on kasutatud kõrvalhoone ümberehitamist (Holmi Kersletis, Pease Rälbys, Jakas-Hannase Förbys), kuid saare miljösse on lisandunud ka uusi väikesemahulisi suvemaju (ka kataloogmaju), mida kasutatakse harva ning mis eristuvad liialt kohalikust traditsioonist. Kui selliseid suvilaid ehitatakse külatuumikutest eemale mere äärsetele kruntidele ja/või metsa sisse, ning need jäävad külateelt märkamatuks, ei ole kahju nii suur, kuid siiski tuleks selliseid arenguid pigem vältida. Seda tüüpi ehitustegevus eirab siinseid traditsioone ning soodustab kogu Eesti kontekstis maapiirkondade muutumist ühetaolisteks ning võrdlemisi omapäratuteks.

28. *Saxby Bentas*

29. *Förby Jakas-Hannase*

30. *Norrby Tinesa*

31. *Kersleti Holmi*

Kaasaegsetest materjalidest jääb silma ilmselt enim profiilpleki kasutamine katuskattematerjalina ning ohtralt kasutatud rootsi punane värvitoon hoonete viimistlemisel. Viimane tähendab, et tegemist on enamasti rootsi punast vaid jäljendavate kaasaegsete värvidega.

Vormsi puhul tuleks esile tõsta freespalkhoonete väga väikest osakaalu ning vähest kaasaegsete imiteerivate plastikmaterjalide levikut (plastikaknad, -vooder). Ühtlasi on rõõmustav tõdeda, et üha enam pöördutakse tagasi traditsiooniliste materjalide juurde, nagu seda on rookatus, esialgsete akende eeskujul valmistatud puitaknad ning muud puitdetailid ja traditsioonilised värvid (linaõli- ja keeduvärvid).

2.6. KÜLADE RUUMILINE ARENG JA TÄNAPÄEV

19. sajandil olid peaaegu kõik Vormsi talud koondunud küladesse – hajatalude hulk ei moodustanud isegi 5% talude üldarvust.⁹⁷ Levinuim oli hargneva külatänavate võrguga sumbküla, kus talud asetsesid korrapäratuna kobaras. Küla ümbritsesid põllud, heina- ja karjamaad. Algul olid sellised õuede kobarad kaunis hõredad, kuid aja jooksul tekkis talude poolitamisest uusi õuesid juurde ja küla tihenes.⁹⁸

Laasi liigitas 1939. aastal Vormsi kihelkonna läänepoolse Läänemaa sumbkülade valdkonda ning nimetas saart selle jaotuse tüüpilisemaks alaks.⁹⁹ Valdkonna peatunnuseks olid suured, 30-50 õuega ja hargnenud külatänavastikuga sumbkülad, mille seas leidis üksikuid haja-

⁹⁷ G. Troska, Eesti külad XIX sajandil: ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn, 1987, lk 61.

⁹⁸ A. Laasi, Läänemaa rahvastik, asulastik ja liikumine, lk 9.

⁹⁹ Teised nimetatud valdkonnad on Kirde-Läänemaa hajakülade v., Lõuna-Läänemaa haja- ja ridakülade v., Kasari-Vigala ahel- ja hagukülade v.

ahel- või ridakülasid. Enne II maailmasõda olid Vormsi 18 külast 13 sumbkülad ja ainult viis mõnda muud tüüpi: Norrby, Hosby ja Håkabackan väljakujunemata sumbkülad; Magnushofi asundus endises mõisasüdames asuva keskusega hajaküla; Kerre ridaküla; Sviby osaliselt sumb-, osaliselt hajaküla. Õuede arv külades varieerus 7 (Håkabackan) ja 61 (Sviby) vahel.¹⁰⁰

Sumbküla tüübi tekke põhjuseks nimetab Laasi ribapõldude maakasutusviisi, mille puhul õued ühes aiamaaga asetsesid põllu- ja heinamaade keskel koos. Tähtsamate tänavate ristumiskohal keset küla oli külakogukonna ühine kaevuga külaväljak (nt Förby¹⁰¹), suuremates külades ka mitu. Väljakutele ehitati omariiklusperioodil pritsikuurid ja tormikellad. Kersletis võeti väljak peenramaa nappuse tõttu taluõuedes kasutusele aiamaana, mida kutsuti *Kålgårdeniks* (e.k. kapsaaed).¹⁰² Tänapäeval väljakuid enam ei kasutata ning need on enamasti rohtunud, kuid võivad veel äratuntavad olla (nt Rumpo, Saxby). Kersleti plats on valdavalt rohtunud, kuid traditsiooni jätku märgivad mõned aedvilja peenrad.

Tänapäevaks on paljude külade struktuur küll muutunud, kuid enamasti siiski maastikus hästi loetav. Suurimaks muutuseks on talude hävimise tõttu tekkinud tühjad krundid ajalooliselt tihedas külas ning aja hõlma kadunud väiksemad külatänavad.

Aruande lisas nr 3 on esitatud iga küla kohta väljavõtted 19. ja 20. sajandi vahetuse Tsaari-Venemaa kaardist, 1945-1952 koostatud Nõukogude Liidu topograafilisest kaardist ja tänapäevasest aluskaardist ühes täpsemate viidetega.

2.6.1. Borrby

Juba 19.-20. sajandi vahetusel oli Borrby, mis jääb saare peateest paari kilomeetri kaugusele, üks saare suuremaid külasid. Küla veskite väli asus siis külast loodes, üksikud ka lõunas. Esimese iseseisvuse perioodil laienes tiheda tänavatevõrguga sumbküla lõunasse külatüübile omaselt, kuid talud paiknesid hõredamalt gruppideks.

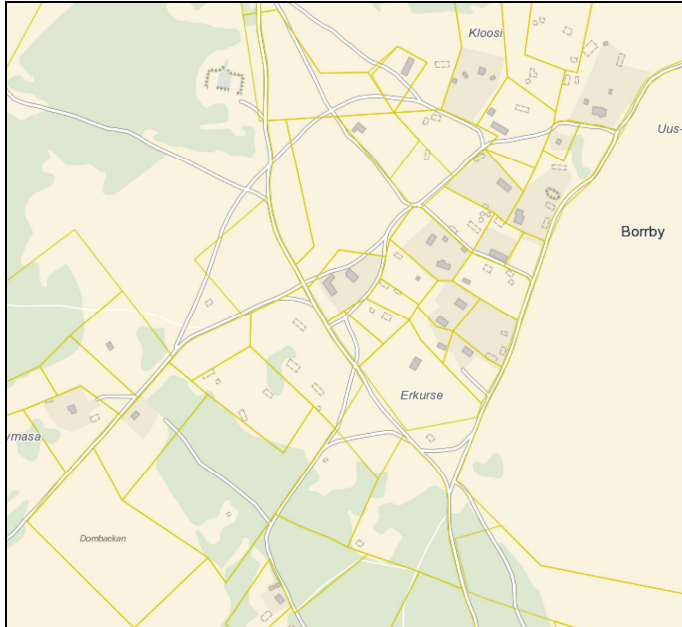
Rannarootslaste lahkumine mõjus ilmselt kõige hullemini just Borrbyle, kus tühjaks jäänud taludesse kas ei tulnud üldse elanikke ning need hävitati/hävinid, või kasutati hooneid vaid lühiajaliselt. Enamus küla taludest ja hoonetest on hävinud, kohati on näha veel vaid

¹⁰⁰ A. Laasi, Ormsös landskapsbild, lk 212.

¹⁰¹ G. Troska, Eesti külad XIX sajandil: ajaloolis-etnograafiline uurimus, lk 68.

¹⁰² S. Svärd, Kärrslätt – min by. Nynäshamn: Sven Svärd, 2007, lk 103.

vundamente, ning ükski talu pole niivõrd terviklik, et seda eraldi välja tuua. Hoonestus on küll valdavalt esimese Eesti Vabariigi aegne, kuid seda on traditsioonilisel ilmel vähe säilinud. Hästi on aga säilinud aegade jooksul välja kujunenud teedestruktuur.

32. Borrby kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

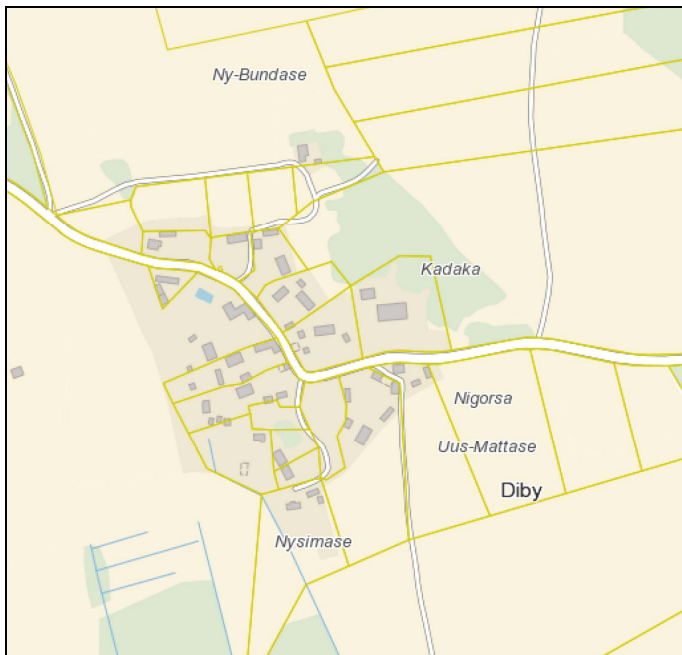
2.6.2. Diby

Diby on kompaktne, tihe, tervikliku ja homogeense miljöoga sumbküla, mis on väga hästi säilitanud traditsioonilise külastruktuuri. Taluõuede suurus Dibys on 0,2-0,4 ha. Traditsiooniliste hoonete hulk, säilivus ja seisund on märkimisväärne. Täiesti hävinud on vaid üks talu. 19.-20. sajandi vahetusel oli külas 10 talu ja ilmselt kaks popsikohta. Enamik veskeid paiknes külast kirdes ja loodes. Vabariigi ajal liitus külasüdamele kaks väikest asunikutalu.

Negatiivsete aspektidena võiks välja tuua ühe vanatalu (Tynesa) jagamise kolmeks väiksemaks krundiks, kuhu traditsioonilise külamaastikuga sobituvat hoonestust on raske rajada, ning küla serva rajatud endist kolhoosi kontor-klubi hoone, mis taluhoonetest mastaabilt märgatavalt erineb.

Hoonetest eristub lihtsa välisilmega ristikülükukujulise pikliku põhiplaaniga elamutüüp, mille ehitusalune pind on 130-170 m² aluspinnaga. Katusealused on välja ehitamata ja hoonetel puuduvad vintskapid. Esiküljel on 3 või neli akent ja klaasitud eeskoda. Siinsetel elamutel võib hoone otsas olla ka teine sissepääs (majandussissepääs).

Hästi on taludest säilinud endine Urbase talu (nüüd Vana-Urbase ja Uus-Urbase), Vana-Simsase ja Uus-Mattase.

33. Diby kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

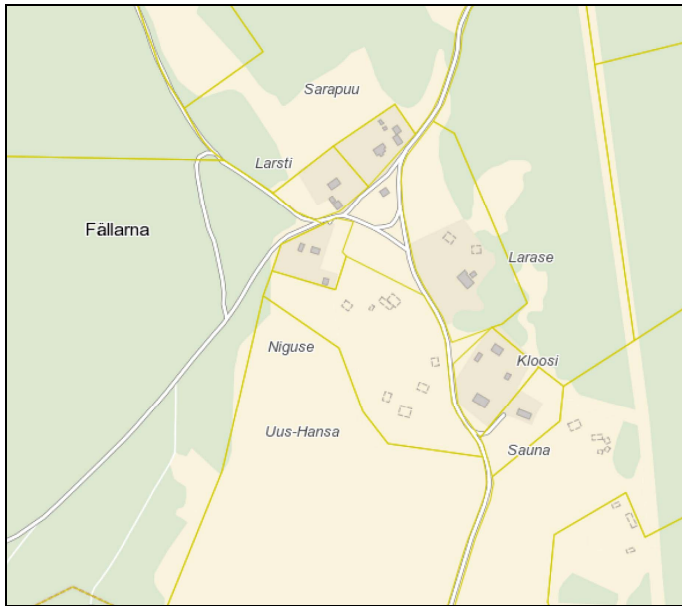
2.6.3. Fällarna

Fällarna, mis jääb saare peateest eemale lääneringi keskele, on läbi ajaloo olnud väike küla, kus talusid tipp-hetkelgi vaid kümne ringis. 1849. aasta kaardile on kantud viis talu.¹⁰³ Sama arv vanatalusid on II maailmasõja järgsel kaardil. Veskid asusid verstakaardi andmetel külast lõunas.

Esimese iseseisvuse ajal lisandus viis asundustalu, millest kolm on säilinud (Sarapuu, Larsti ja Niguse). Põlistaludest on alles vaid Kloosi ja Larase. Fällarna on põhimõtteliselt ühe keskse tänavaga sumbküla, eriti tänapäeval, mil asundustaludega koos moodustub küla keskele ka väike väljak.

Fällarna taludes on vähe kõrvalhooneid ning vaid üksikud on II maailmasõja eelsed. Elamud pärinevad peale Sauna kõik esimese omariikluse perioodist. Kõige ehedamalt on säilinud Larase elamu, mis jäi enne rannarootslaste minekut lõpetamata ning on sellises seisus tänaseni. Tegu on uhke kaptenielamuga, mis vääriks säilitamist, ennekoike aga kiiret hooldamist.

¹⁰³ EAA, f 3724, n 4, s 819, leht 1.

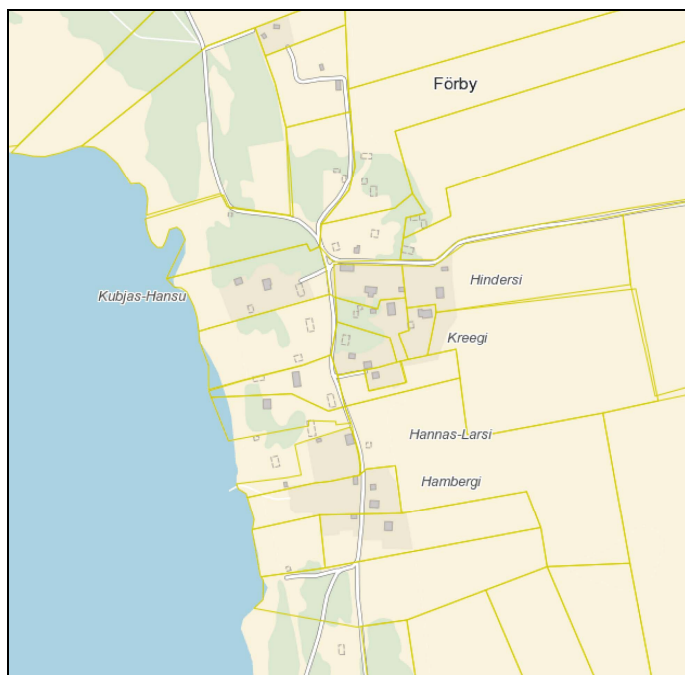

34. Fällarna kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.6.4. Förby

Förby küla jääb peateest eemale saare läänekaldale. Mööda rannikut põhja-lõuna suunal paiknev küla nägi veel 19. sajandi vahetusel välja hoopis kompaktsem ning taludevaheline tänavatevõrk oli tihedam, kuid Eesti Vabariigi ajal ning ka hiljem ei arenenud küla mitte sumbkülale omaselt vaid uued talud rajati lõunasse Bussbysse (tänapäeval Suuremõisa) viiva tee äärde – neist suurem osa tee lääne küljele mereäärsetele kruntidele. Pärast II maailmasõda hävisid mitmed hooned või lausa terved talud ning osa tänavatevõrgust. Mitmeid suuremaid talusid on jagatud väiksemateks kruntideks.

Siinsed krundid on väiksemad ja ajaloolised hoonedki tagasihoidlikumad. Kõrvalhooneid on kompleksides vähem ja neist vaid vähesed pärinevad II maailmasõja eelsest ajast. Mitmed vana sumbküla alal asuvad talud on hävinud ja alles on vaid vundamendid, mille taastamisele ja hoonestamisele võiks panustada.

35. Förbys kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.6.5. Hosby

Küla jääb saare peateest eemale, Söderby ja Sviby vahel asuva endise Pikneri talu juurest lõunasse viiva tee äärde. Küla rajati 19. sajandi lõpul endistele Söderby mõisa maadele. Tsaariarmee nekrutitele jagatud kruntidest hoonestati vaid osad. Talud asusid tee ühel küljel üksteise järel. Esimese Vabariigi ajal elujõulisest külast on tänapäeval saanud kõrvaline küla, kus suurem osa maid on võssa kasvanud. On mõned üksikud nõukogude ajal ehitatud ning hooajalise kasutusega talud. Säilinud on vaid üks asunikutalu (Hansase).

36. Hosby kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.6.6. Hullo

Hullo on saare keskus ning tänapäeval ühtlasi suurim küla, kus asuvad vallamaja, postkontor, rahvamaja, kauplus, pansionaat, Püha Olavi kirik, Vene Õigeusu kiriku varemed, kool, lasteaed, kõrts. Pikaajalise keskse asulana on hoonestuse kihistuste hulk suurem kui mujal külades.

19. sajandi lõpul, vahetult enne küla laienemist asusid talud ahelküla põhimõttel Hullo - Rumpo tee lääneküljel Sviby-Rumpo-Suuremõisa ristmiku ümbruses. Talude vastas üle tee asusid küla tuulikud.

Saare keskuseks kujunes Hullo 20. sajandi algul – siis rajati taludest põhja poole kummalegi poole külateed hulgaliselt suvitajatele mõeldud pansionaate ning suvilaid. Enamikus suvilais elati ka talvel. Peaaegu kõik säilinud endisaegsed pansionaadid on heas korras ning mitmeid kasutatakse aastaringselt.

Hullo suvilad on võrreldes enamuse teiste saare elamutega suuremad ja uhkemad. Nende ehitusalune pind on 180 - 240 m² (Kalffi erandina 133 m²). Eristub kaks tüüpi: 1. pooleteise korruseline viilkatuse ja vintskappidega elamu, mille esiküljel, tagaküljel ja/või otsaseinas paikneva sissepääsu ees on eeskoda või veranda, hoone on rikkalikult kaunistatud – kaunistatud sarika-, ja murispuuotsad, dekoreeritud viilulaudis ja ehispenn; 2. kahe täiskorrusega suurem madala viilkatusega puitelamu, mille esifassaadil on mõlemal korrusel 7-9 akent (Uuekopli elamu kuulub samuti sellesse rühma, kuid on 124 m² ehitusaluse pinnaga ning fassaadidel on avasid vähem). Kõrvalhooneid on Hullo suvilate ja pansionaatide juures üks kuni kaks.

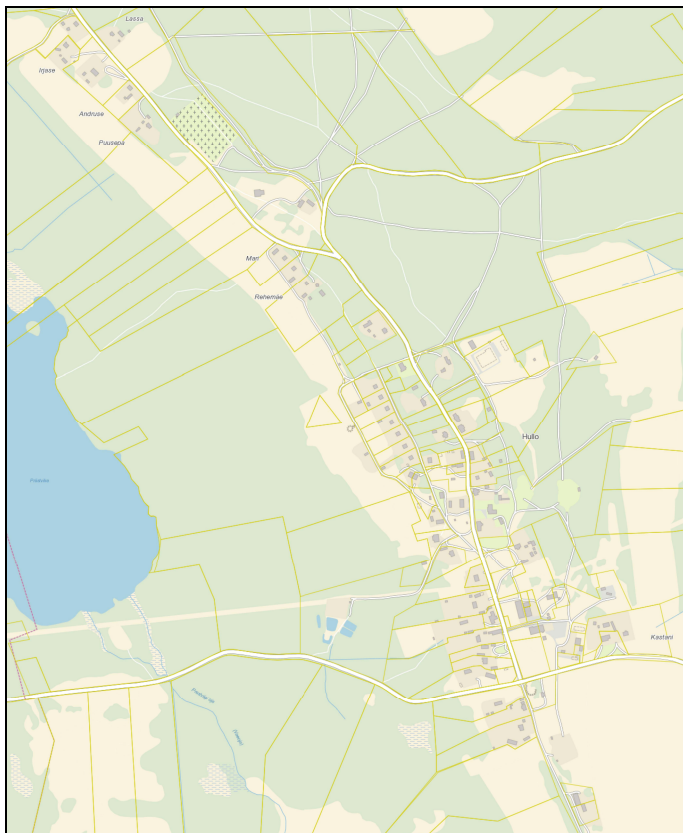
Mitmed eestiaegsed taluelamud on säilinud – nende arhitektuurne ilme on pansionaatide ja suvilate omast lihtsam ning tagasihoidlikum. Paremini on säilinud Andersi ja Bertase.

Miljööd rikuvad nõukogudeaegsed lao- ja tootmishooned õigeusukiriku ümbruses.

Tänapäeval kuulub Hullo koosseisu ka kirikumõisa maadele II maailmasõja eelsel perioodil rajatud Håkabackan. Nõukogude ajal liideti küla Hulloga ning kuna talude arv oli väike, küla Hulloga sisuliselt kokku kasvanud ja Eesti keeleseadus ei tunnistanud rootsi tähestiku å-d siis jäi küla uue Vabariigi ajal iseseisvaks muutmata. Håkabackani küla võiks siiski kuidagi tähistada, et ajalooline nimi unustuse hõlma ei kaoks.

Hullo keskuse ja Kerleti vahelise tee ääres asuvad lisaks kunagisele köstrielamule veel viis asundustalu. Hooned on väiksemad kui mujal, kuid nende arv õuel on sama. Elamud on suhteliselt tagasihoidlikud. Terviklikumalt säilinutest võiks esile tõsta Irjase talu, samuti

sellest üle tee asuvat Lassa talu. Hästi säilinud on ka endine köstri elamu (Köstri) ühes algsete arhitektuursete detailidega.

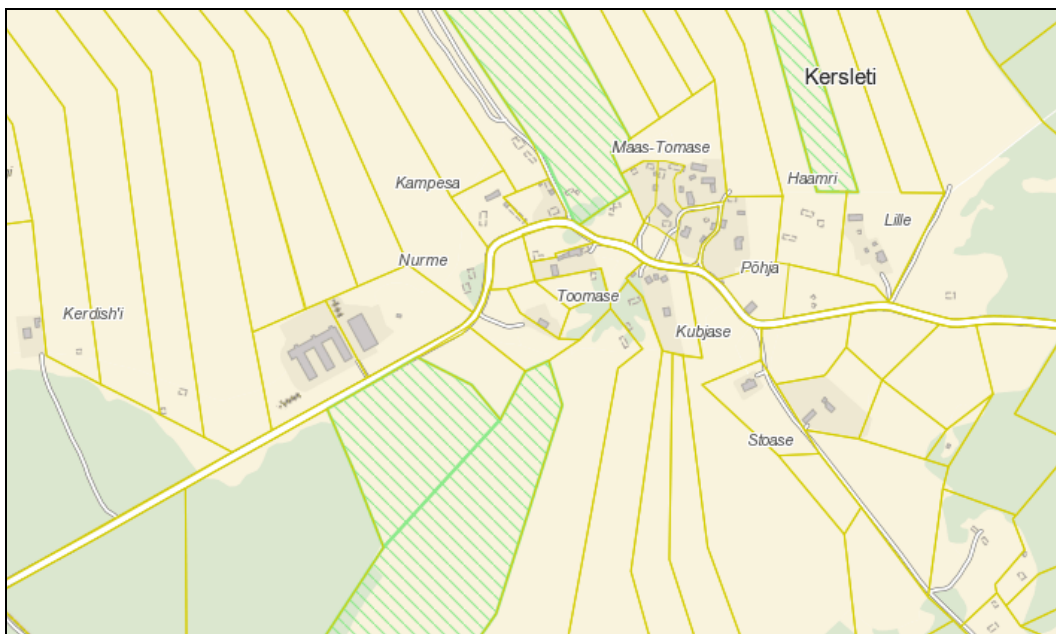
37. Hullo kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.6.7. Kersleti

Kersleti on üks saare vanemaid ning läbi ajaloo ka suuremaid külasid. Praegused mõõtmised omandas küla juba 19. sajandi lõpuks. Küla kagus ja loodes kahel väljakul asus arvukalt veskeid. Eesti Vabariigi ajal lisandusid üksikud talud külatuumikust eemal. Ajalooline teedevõrk on osaliselt hävinud, kuid mitmes kohas maastikus veel jälgitav. Samas on aga ajalooline krundistruktuur küllalt hästi säilinud: eriti küla idapoolses osas kahes grupis, kus küllaltki suuri krunte hiljem pole väiksemateks jagatud (Põhja, Haamri, Lille, Hindreku, ning Andrese, Kubjase, Petarsi).

Kuid nagu Borrbyt, on II maailmasõja järgsed ajad ka Kersleti hoonestust tugevalt räsitud. Enamik ajaloolistest hoonetest on hävinud, sealjuures terved talud. Terviklikumalt on säilinud Maas-Tomase ja Stoase talud. Mitmed 20. sajandi esimestel kümnenditel ehitatud elamud on oma ajaloolise ilme nõ surnuks remontimise teel kaotanud.

Säilinud on 1908 ehitatud palvemaja. Küla piiril asuvad nõukogudeaegsed laudad.

38. Kersleti kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.6.8. Norrby

19. sajandi lõpul oli Norrbys 6 talu ja 2 (või 3) sauniku kohta. Taludest on hävinud Poolsi, mis asus saare peatee ja Norrby neemele viiva tee nurgal, ning külasüdamest pisut lõunas asunud Bentas. Tee põhjaküljel asuvas Bertase talus on hävinud elamu ja enamus kõrvalhooned. Saunikukohtadest on säilinud Hansase. Söderby pool asuva Hanase talu kohta kaardiandmed puuduvad, kuid muid allikaid arvestades on ka see rajatud enne Esimest maailmasõda.

Vabariigi ajal rajati uusi talusid nii külatuumikusse kui sellest kaugemale, kuid Norrbyst ei kujunenud kunagi hargnevate külatänavatega sumbküla ja küla jäi talude arvu poolest võrdlemisi väiksearvuliseks.

Nõukogude perioodil uusi elamuid ei rajatud. Alles 2000. aastatel hoonestati üks krunt paari võrdlemisi neutraalse ilmega uue hoonega (Tinesa).

Kuna mõned talud on hävinenud ja mitmed on ehitatud algsest külatuumikust kaugemale, võiks tänapäevast Norrbyt nimetada ahelkülaks, kus talud asuvad lühemate ja pikemate vahemaade järel mõlemal pool teed. Õueala suurus Norrbys on reeglina 0,2 ha.

Ajaloolises külatuumikus paiknevad talud tihedamalt – 19. sajandi lõpul siin asunud kahest suurest Larsi ja Hetmansi talust (täna Mansi) on võrdjagamise põhimõtte teostamisel talude

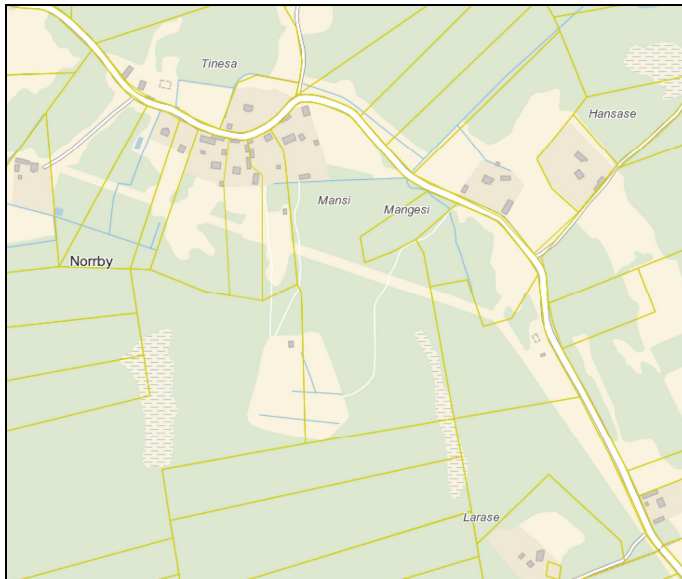
pärandamisel kujunenud väiksemad talud: Sepa, Bentase, Larsi, Andersi, Hindrusi ja Mansi.¹⁰⁴

Neist Larsi ja Mansi põlistaludena on pisut suuremad ning hoonete poolest rikkamad. Norrby üldine hoonete seisund ja säilivus on märkimisväärne. Kõige terviklikumalt on säilinud Hansase, Mangesi, Mansi, Larsi, Hindrusi talud.

Norrby on üks paremini säilinud II maailmasõja eelse ilmeka küla – eelkõige hoonete originaalilähedase välisilme tõttu. Ka küla struktuur on hästi säilinud. Hoonete seisund ja säilivus on märkimisväärne – elamute kõrval on rohked õuehoonedki oma hulga ja originaaliväärtuse poolest silmapaistvad.

Külale iseloomulikuks võib pidada väiksemat elamutüüpi, mille aluspind 80-100 m². Sel on kas sümmeetriline fassaadilahendus, kus keskel asub eeskoda ja sellest kummalgi pool aken, või asub sissepääs esikülje servas ja fassaadil on lisaks kolm akent. Viilkatusega hoonel on reeglina profileeritud rõhtlaudis. Siinsete elamute välisilme on säilinud valdavalt algsel kujul, mis on väärtuslik kogu saare kontekstis.

Norrby rannikul asuvad Norrby alumine ja ülemine tuletorn.

39. Norrby kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

¹⁰⁴ Väiketalundite osatähtsus Vormsil oli esimese Vabariigi perioodil suurem kui kuskil mujal Läänemaal: maakonnas oli 1-10 ha suuruseid väiketalundeid 1938. a seisuga 14,6% talundite üldarvust, Vormsil aga lausa 38%. Väiketalunditeks tükeldamata olid vaid Söderby, Rumpo, Fällarna. (Läänemaa: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. 1, Üldosa. Toim. H. Haberman, E. Kant, H. Kruus jt, lk 115).

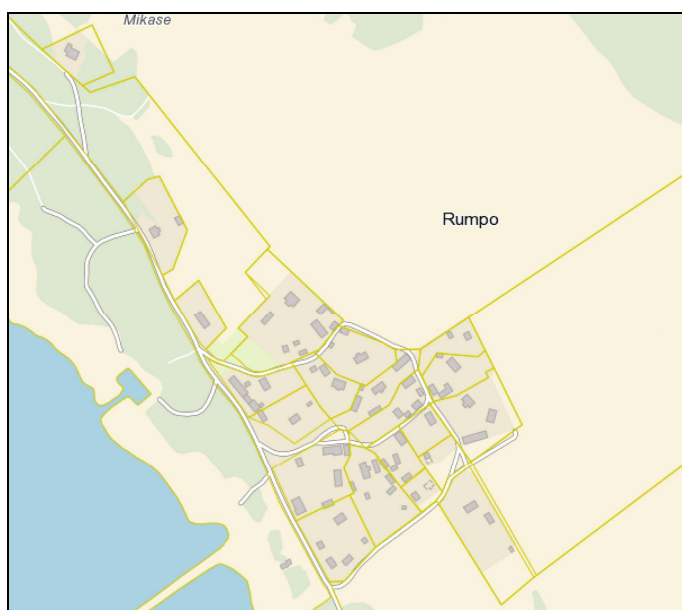
2.6.9. Rumpo

Rumpo on saare lõunapoolseim küla, mis asub Rumpo poolsaarel ning mille tihe sumbküla struktuur – nii teedevõrk kui krundid – on väga hästi säilinud. Küla on tervikliku ilmega ning ükski talu pole hävinenud. Talud asetsevad kompaktselt üksteise kõrval kõrvalhoonete tagakülgedest palistatud külateede ääres. 0,2-0,4 ha suurused õued paiknevad tihedalt, kõrvalhooneid on üldiselt 3-4.

Suur osa traditsioonilisest arhitektuurist on küllaltki algupäraselt ning märkimisväärselt heas seisundis säilinud. Kuigi on elamuid ja abihooneid, mis on renoveerimise käigus esialgse ilme kaotanud, sobituvad need siiski valutult olemasolevasse külakeskkonda – eelkõige tänu säilitatud mahtudele.

Mitme talu hoonestus on valdavalt esimese Eesti Vabariigi aegne ja osaliselt vanemgi ning säilitanud ajaloolise ilme: Jobbesa, Andersi, Martise, Jonase.

Selgelt eristub lihtne madala viilkatusega ristikülikukujulise põhiplaaniga piklik elamutüüp (aluspind 100-125 m²), mis kujunes välja 20. sajandi esimesel kümnendil (Andersi 1905. a; Jobbesa 1909. a; Martise 1908. a; Ulase 1905. a; ilmselt kuulub samasse tüüpi ka Pärnamäe (endine Masase)). Hoone esiküljel on 3 - 4 akent ja keskel paikneb väike klaasitud eeskoda. Laudis on karniisivööga eraldatud püstse alaosa ja rõhtse ülaosaga. Ehisdetaille esineb vähesel määral – enamasti vaid tagasihoidlikult kaunistatud sarikaotste näol. Kõige autentsemateks näideteks sellest elamutüübist on Jobbesa ja Martise.

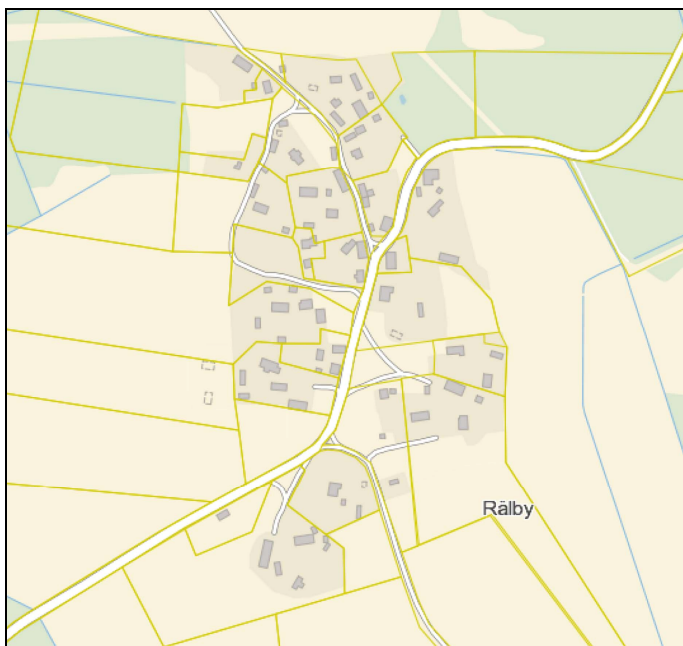

40. Rumpo kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.6.10. Rälby

Rälby asub Diby-Hullo-Sviby ristteel ning on põhja-lõuna suunaline. Küla ajalooline krundi- ja teede struktuur on hästi säilinud. Sumbküla ei ole pärast 19.-20. sajandi vahetust oluliselt laienenud. Peale kahe talu, mis asuvad külast kaugel põhjas neemel, ei asu ükski talu külatuumikust eemal. Kõik vabariigiaegsed ja hilisemad muutused on toimunud selle väljakujunenud maksimumi raames. Samuti on vähe hilisemat suuremate talude jagamist. Kuid kuigi palju traditsioonilist ajaloolist taluarhitektuuri on säilinud, on hoonete ilmet muudetud – palju esineb nõ surnuks remontimist. Paremini säilinud on Erjase, Nymase, Alt-Bertase ja Lille.

Külas asub tegutsev heas korras palvemaja.

41. Rälby kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.6.11. Saxby

Saxby on Vormsi läänepoolseim küla, millest saare peatee möödub idaküljelt. 19. ja 20. sajandi vahetuseks oli Saxbyst kujunenud 15 taluga sumbküla ühes sellele külatüübile iseloomuliku tänavatevõrguga. Külast idas ja põhjas asusid veskid.

Esimese Vabariigi ajal külasüdamesse uusi talusid ei rajatud, mistõttu on Saxby ajalooline plaanistruktuur väga hästi säilinud – sisuliselt kõik ajaloolised talud on kaardilt loetavad ning

mitmed neist tänapäeval ka hoonestatud. Kuigi Laasi nimetas 1940. a Saxbyt ehitusviisidest ja arengustaadiumist lähtuvalt kõige mahajäänumaks külaks¹⁰⁵ tuleb tänapäeval esile tõsta talude kõrget heakorra taset ning asjatundlikku taastamistööd (Sepa, Uus-Siffersi, Bentase, Nipearsi). Nipearsi talu on ühtlasi kogu saare kontekstis autentsemaid ning paremini säilinud traditsioonilisi talusid – säilinud kõrvalhoonetest pärineb osa ilmselt 19. sajandist, elamu ehitati 20. sajandi esimestel kümnenditel.

Külalt eemal kirdes asub neli asunikutalu, kuhu on ehitatud üksikuid väiksemõõdulisi suvitushooneid.

Küla tuumikust eemal mere ääres asuvad tulepaak ja Saxby tuletorn ühes teeninduskompleksiga.

42. Saxby kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.6.12. Suuremõisa

Suuremõisa hõlmab tänapäeval lisaks endisaegsele Magnushofi mõisale ka Kärre ja Bussby asundusi. Saare peatee äärde jäävad mõisa valdavalt varemetes hooned, mille vahele rajati juba enne II maailmasõda talusid.¹⁰⁶ Kuid neid on ehitatud ka varemete sisse (Petersa).

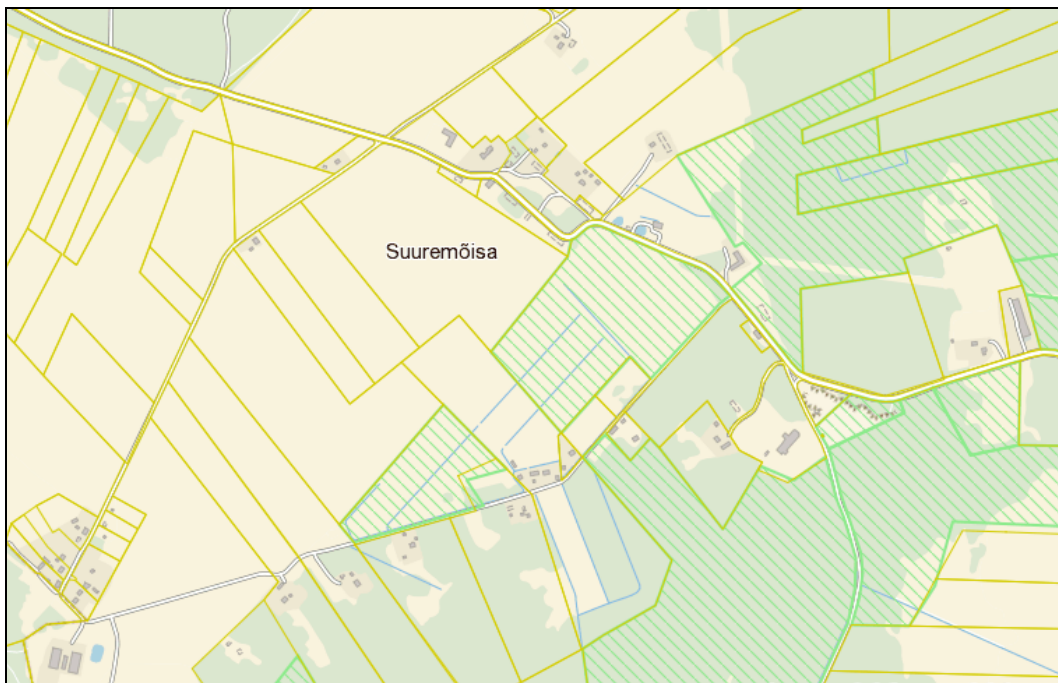
¹⁰⁵ A. Laasi, Ormsös landskapsbild, lk 217.

¹⁰⁶ Sealsamas, lk 220

Lõunapool asuvad omariikluse perioodil mõisamaadest jagatud Kerre (Kärre) küla asundustalud, mis paiknevad enim ahelkülatüübile iseloomulikult kahel pool teed lühemate ja pikemate vahemaade tagant. Mitmed Kerre elamud on „riskatusega“ ehk vintskappidega ning taludes puuduvad rehed, kuna talude rajamise hetkel oli juba üle mindud vilja masinpeksule.¹⁰⁷

Tihedamalt on talusid kobaras küla lõunapoolseimas otsas endises Bussby külas, kus tee tagasi põhja suure tee poole keerab, moodustades U-kuju. Nii Bussbys kui Kärres on säilinud terve hulk II maailmasõja eelset hoonestust. Kuigi on mitmeid talusid, mis on suhteliselt võssa mattunud, on ka hooldatud ning taastatud talusid.

II maailmasõja järgselt oli hulk talusid palistamas ka Bussbyst mõisa viiva tee lääneharu, kuid seal on säilinud vaid üks ajalooline talu (Koidu). Suuremõisa piirkond on võrreldes II maailmasõja järgse seisuga palju muutunud nii teedevõrgu kui plaani- kui ruumilise struktuuri poolest.

43. Suuremõisa kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.6.13. Sviby

19. sajandi lõpul oli Sviby suhteliselt tiheda tänavate võrgustikuga võrdlemisi suur ning kompaktne sumbküla. Külast idas asusid ridamisi veskid. Pärast 1932. aasta suurt põlengut,

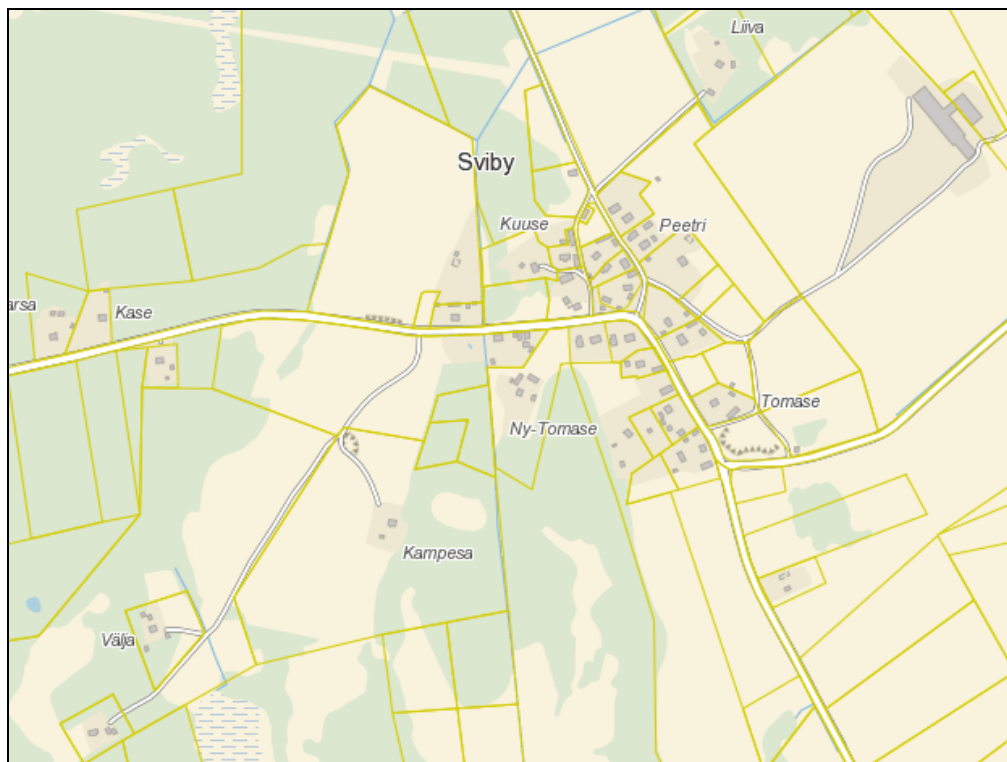
¹⁰⁷ Sealsamas.

kus hävis pea täielikult küla idapoolne osa, ehitati see üles märksa hajusamalt. Lisaks laienes küla 20. sajandi esimestel kümnenditel, kuid enam mitte sumbkülale iseloomulikult, vaid uusi talusid rajati rohkem külast välja viivate teede äärde. Täna on selle parimaks tunnistuseks Sviby-Hullo tee ääres asuv kolmest talust koosnev grupp, kusjuures kõigi kolme elamu arhitektuurne lahendus on väga sarnane. 1945-1952 kaardil on märgitud samasse piirkonda seitse asundustalu. Külasüdame ümber peamiselt lääne ja lõuna suunda rajati samuti asunikutalusid.

Täna on Sviby üks paremini säilinud ajaloolise teedevõrguga küladest. Tõsi, küll märksa hõredam, kui omariikluse perioodil, kuid sellegi poolest tuleks esile tõsta mitmekesist traditsiooniliste hoonete hulka.

Küla põhjaossa ja küla keskel asuva ristmiku lähedusse kokku neljale tühjaks jäänud krundile ehitati nõukogude perioodil tüüpprojekti alusel uued elamud ühes kõrvalhoonetega. Hooned on miljöösse mahult ja arhitektuurselt lahenduselt võrdlemisi hästi sulanduvad, kuid samas ka hästi eristatavad – nii ei teki kahtlust, et tegemist on hilisemate lisandustega ajaloolisesse keskkonda.

Svibys asub Vormsi Kodukandiühingu eestvõtmisel rajatud talumuuseum, mille koosseisu kuulub elamu, laut, saun, rehi ja ait. Lisaks muuseumile on terviklikuma traditsioonilise ilmega Krosmase, Larsa, Norjase, Ny-Tomase talud.

44. Sviby kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.6.14. Söderby

19. sajandi lõpul oli Söderby suuruseks 12 talu, millest kolm asusid külasüdamest veidi eemal (kaks Norrbysse viiva tee ääres). Tuulikud asusid külast lõunas ühisel platsil.

Omariikluse perioodil küla plaanistruktuur oluliselt ei muutunud. Nõukogude perioodil on hävinenud mitmeid talusid ja hooneid ning tänapäeval on Söderbys vaid viis talu, millest üks asub külast nii kaugel, et seda võiks ekslikult pidada Norrby koosseisu kuuluvaks (tee ääres asuv Mäemassase – käesoleval sajandil rajatud kaasaegne suvitustalu). Martesi ja Peetruse on hästi säilinud ning küllaltki rikkaliku hoonestusega talud. Mäe on esmapilgul tagasihoidlik, kuid äratuntavalt asunikutalu tüüpi elamuga talu. Jaagu on suvitustalu, mille õue ilmestavad ajahambast puretud hävinud elamu korsten ja maakividest kõrvalhoonemüürid, kuid hooned on ehitatud praeguse Vabariigi perioodil.

Söderby on üks neist sumbküladest, kus külasüdames on mitmeid krunte, mille taashoonestamine oleks äärmiselt perspektiivikas.

45. Söderby kaasaegne aluskaart. Maa-ameti kaardirakendus

2.7. TRADITSIOONILISE TALUARHITEKTUURI ISELOOMUSTUS

Enamus traditsioonilisi taluelamuid on ehitatud 20. sajandi I poolel, küll aga pärineb osa kõrvalhoonetest 19. sajandist. Hilisemad aastakümned on palju muutnud, kuid traditsioonilisest Vormsi arhitektuurist ja saare küladest saab sellegi poolest piisavalt adekvaatse pildi. Saar tervikuna on ilus peegeldus 20. sajandi alguskümnenditest.

2.7.1. Taluõu

Erinevates käsitlustes on märgitud, et taluhoonete arv õuedel oli üsna suur, mida mõningal määral mõjutas elamust eraldi ehitatud rehi.¹⁰⁸ Russwurm ütleb lausa, et rannarootslased „ehitavad nii palju erinevaid hooneid, kui võimalik“.¹⁰⁹

Kõrvalhoonete arv oli õuedes üsna ühesugune. Igas talus oli rehi, ait, laut, enamikul ka saun, vähestel sepikoda. Vähem oli hooneid popsimajapidamistes, kus elamu paiknes tihti majandushoonetega ühe katuse all.¹¹⁰ Puhtakujulisi popsitalusid välitööde käigus ei leitud, sest aeg ja vajadused on võimaldanud parendada elamuid ja ehitada kõrvalhooneid.

Laasi eristab lisaks veel suvilate või pansionaatide õued, kus oli lisaks elamule üks või kaks kõrvalhoonet (ait-kuur ja laut või saun).¹¹¹

Taluõu oli jagatud puhas- ehk esiõueks ning karja- ehk tagaõueks, kohati eristati ka viljapuuaeda.¹¹² Elamu asetses alati majandusõuest aiaga piiratud puhasõuel, kuhu loomad ei pääsenud. Enamasti on elamu esikülje või otsaga tee poole, harva nurga all või külatee vahetus läheduses. Ait asus peaaegu alati puhasõuel või lausa viljapuuaias, rehi aga puhas- või majandusõuel, kuid peaaegu alati külatee ääres või talu põllupoolses servas, lihtsustamaks saagi rehte toimetamist. Tänapäevaks on säärane õue jagamise traditsioon vajaduse kadumise tõttu kasutusest ära jäänud, kuid mõnes talus on selline jaotus veel säilinud: Diby Vana-Simsase, Rälby Erjase.

Hooned asetsevad õuel teineteise suhtes täisnurga all. Vastasel juhul on see tingitud taluõue piiratud võimalustest – ruumipuudusest või paiknemisest teiste talude ja külatäna suhtes.

¹⁰⁸ G. Troska; N. Šlögina, Tähelepanekuid rannarootslaste asulatest ja ehitustest, lk 156.

¹⁰⁹ C. Russwurm, Eibofolke, oder, Die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö. II köide, lk 4.

¹¹⁰ A. Laasi, Ormsös landskapsbild, lk 204.

¹¹¹ Sealsamas, lk 210.

¹¹² Sealsamas; Sune Häggblom Rumpo Andersi talus 07. VII 2010.

Kuna sumbküla struktuur on tihe ja seetõttu õued väiksemad, ei kehtinud reegel, et nõ tuleohtlikud hooned saun, rehi, suveköök vms ehitati teistest hoonetest kaugemale.

Külatänavale asetsesid lisaks rehele reeglina ligemal laudad-tallid, et loomad hõlpsasti külateele ja sealt karjamaale pääseksid. Laut võis asetseda ka päris õue sügavuses karjamaa vahetus läheduses.

Eestirootsi asualadel oli küllaltki tavapärane, et ehitati nn pöördusega ehk pööruga ehk vinklis koosehitusi ehk raitasid: pika hoone eri osad asetsesid üksteise suhtes nüri- või täisnurgi, loomapidamisruumidega olid ühendatud heinaküünid, katusealused, kuurid, aidad ja muud majapidamishooned. Pöördusi võis olla mitmeid, nii et rait moodustas kolmest või isegi neljast küljest suletud karjaõue.¹¹³

Rumpo Jobbesa talus oli G-kujulise raidana ehitatud küün-lambalaut-küün(hävinud)-lehmalaud-riideait-riideait-ait-viljaait-lihaait(hävinud)-küün(hävinud)-hobusetall(hävinud).

Andersi talus olid järgemööda vankrikuur-rehetuba-rehealune(hävinud)-lambalaut-küün(hävinud)-loomalaut ning Dibys Ny-Bundase talus J-kujuline koosehitus, mille suitsuköögi-puidutöökoja-käimla-lauda osa on säilinud, kuid küüni-sealauda-suvelauda-rehealuse-rehe-vankrikuuri osa hävinud.

46. Vinklis raidad Rumpo kaardil. 1900. EAA

47. Pöördusega kõrvalhoone. Rumpo. SOV

Õuele on tänaseni iseloomulik viljapuude, eriti kirsi-, ploomi- ja õunapuude rohkus. Silma hakkab ka nii aktiivsete kui tühjade mesipuude küllaltki lai levik. Ajaloolistel fotodel jäävad silma majandushoonete räästaste alla laotud puuriidad (ill 48) (tänapäeval nt Sviby Tomase, Rälby Alt-Bertase ja Nymase, Norrby Lars).

¹¹³ E. Raukas, Eestirootslaste ajalooline asustus, selle struktuur ja arhitektuur Noarootsi vallas, 2002, lk 71.

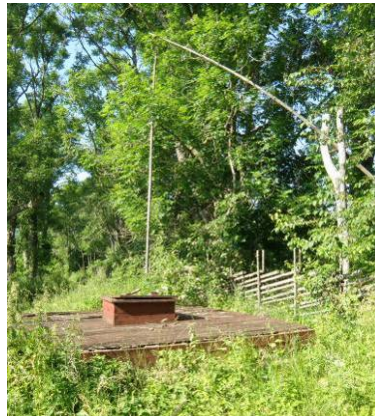

48. Ait. Förby Jakas-Siffers. 1920. aastad. SOV

Taluõuel oli üks või kaks kaevu, mis vooderdati kividega, rakked ehitati reeglina puidust. Levinud on salvkaev, mille kaevurakete kahel pool on püstpalgid, mille vahele on kinnitatud pöörlev võll ning tugipostidele on ehitatud viilkatus (Söderby Martesi). Kaevu ümber maapinnal võib olla puidust või kividest platvorm (Kersleti Maas-Tomase, Rälby Erjase). Samuti asusid ajalooliselt mitmes külas külaväljakul suured ühiskaevud (tänapäeval Saxbys ja Rumpos).

49. Rälby Erjase

50. Saxby külakaev

2.7.2. Elamu

Välitööde ning arhiiviuuringute andmeil võib järeldada, et Vormsi taluelamud pärinevad kõik 20. sajandist, üksikud ka käesoleva sajandi algusest. Vormsi varasemast elamutüübist – kodaköökkelamust – on antud ülevaade taluarhitektuuri kujunemise peatükis.

Traditsiooniline Vormsi elamu on ühekorruseline viilkatusega rõhtpalkhoone, kuid on teatud erisused, mis tulenevad külast, talu jõukusest, suurusest ning hoone ehitusajast.

Juba 1940 jagas Laasi Vormsi elamud kolme tüüpi: 1) kahe välisuksega ja eeskodadega õlgviilkatusega elamu, mille pikiküljel 3-5, otsas 1-2 akent; 2) ühe välisuksega õlgviilkatusega elamu, millel pikiküljel 2-3 akent, eelnevast tüübist põhipinnalt väiksem (popsielamud); 3) ristkatusega ehk vintskappidega elamu, mida esines peamiselt Hullo külas.¹¹⁴ Kuna elamud, mida Laasi tüpologiseeris on tänapäevalgi samad, on siinkohal toodud tüpoloogia tema omale sarnane:

- Hoonealune pind kuni u 100 m², 2-4 telge (iga ava ehk aken ja uks moodustab telje¹¹⁵) pikiküljel: nt Norrby Andersi, Hindrusi, Hanase; Hullo Irjase; Fällarna Sarapuu; Sviby Krosmase, Pearsi, Larsa;

51. *Norrby Lars*

52. *Norrby Hindrusi*

53. *Sviby Krosmase*

54. *Norrby Mangesi*

¹¹⁴ A. Laasi, Ormsös landskapsbild, lk 20.

¹¹⁵ L. Välja, Lahemaa Rahvuspargi kaitsekorralduskava alusuuringud ja rannakülade inventeerimine. Käsmu, lk 8.

- Lihtsam arhitektuurne lahendus, 4-6 telge pikiküljel, hoonealune pind u 100-160 m²: nt Rumpo Jobbesa, Andersi, Ulase, Martise; Rälby Erjase, Alt-Bertase; Diby Vana-Simsase, Andruse, Vana-Urbase, Uus-Mattase; Suuremõisa Sjorsa;

55. Diby Andruse

56. Rälby Alt-Bertase

57. Diby Uus-Mattase

58. Rumpo Martise

- Arhitektuurselt uhkemad, tihti enam kaunistatud, vintskap ühel või mõlemal pool hoonet, 4-6 telge pikiküljel, hoonealune pind u 120-190 m²: nt Hullo Andersi, Kalffi, Solhemi, Käänaku; Kersleti Maas-Tomase, naabertalu (endine Maas); Fällarna Larase; Borrby Puhkemaja; Saxby Nipearsi; Norrby Mansi; Sviby Mikkase;

59. Saxby Nipearsi

60. Hullo Andersi

61. Sviby Mikkase

62. Norrby Mansi

- kahe täiskorrusega suurem madala viilkatusega puitelamu, mille esifassaadil on mõlemal korrusel 7-9 akent, vaid üksikud näited Hullos: Pedaja, Ellermäe. Uuekopli elamu kuulub samuti sellesse rühma, kuid on väiksema ehitusaluse pinnaga 124 m² ning fassaadidel on avasid vähem.

63. Hullo Pedaja

64. Hullo Ellermäe

Kõik traditsioonilised hooned on rõhtpalkidest seinakonstruktsioonidega madala maa- või paekivist vundamendi ning viilkatusega.

Katusekattematerjalidena on traditsiooniliselt olnud kasutuses puitmaterjalid, roog, ajalooliselt ka õlg, tsementkivi (Sviby Tomase, Ny-Tomase; Norrby Mangesi; Rälby Alt-Bertase, Nymase; Kersleti Tomase; Söderby Martesi) ning maapiirkondadele ebaharilik, kuid siin üllatavalt laialt levinud valtsplekk (Fällarna Larsti, Larase, Sarapuu; Hullo Andersi, Aia), nõukogude ajal lisandus külailmele neutraalse mõjuga eterniit.

Elamud on lihtsa ristkülikukujulise põhiplaaniga, tihti asub hoone esiküljel väiksemõõduline viilkatusega veranda, kinnine eeskoda või nurgapostidele toetatud viilkatusega lahtine eeskoda (Hullo Andersi, Bertase, Käänaku; Saxby Nipearsi), kusjuures fassaadikujundus ei

pruugi olla sümmeetriline. Hoone otsaküljel võib olla teine eeskojaga, nn majandussissepääs (Saxby Nipearsi; Kersleti Maas-Tomase; Hullo Andersi).

Elamu pikiküljel on olenevalt külje pikkusest 3-6 telge ning otsas 1-2 akent. Traditsiooniliselt oli enamlevinud kuueruuduga puitaken. Verandaaknad olid tihedama aknajaotusega, kuid on paar kujunduse põhitüüpi (nt Hullo Aia ja Förby Hinders ning Rumpo Martise ja Jobbesa). Hoonel on üks või kaks korstnat, mida Troska ja Slõgina toovad välja erisusena „eestipärasest“ häärberiarhitektuurist. Nad tõdevad, et kuigi üldiselt sarnanevad Vormsi uued elamud eesti külades levinud uuetüübiliste elamutega, on siin kombeks kahe küttekehaga (nt pliit ja ahi) suurematele majadele ehitada kaks korstnat, samal ajal kui eesti elamutes püütakse kogu maja küttesüsteem ühendada ühe korstnaga.¹¹⁶ Peaaegu eranditult kõikidel kolmanda rühma uhkematel elamutel on tõesti kaks korstnat ja mitmel teise jaotuse elamul samuti. Traditsiooniliselt on korstnapitsid erisuguste kaunite profiilidega (Rälby Alt-Bertase, Nymase).

65. Hullo Aia

66. Rumpo Martise

67. Rälby Alt-Bertase

Seinad on kaetud rõhtlaudisega, ajalooliselt ka kombineerituna püstlaudisega, ning värvitud traditsioonilise linaõli- või keeduvärviga. Asunikutalu laudis Vormsil ei levinud.

Vormsil pandi suuremat rõhku elamute väliskujundusele. Lisaks kombineeritud laudisele paistavad elamud silma küllaltki rohke ehiselementide kasutuse poolest. Nii rikkalik saelõikelise dekoori kasutamine kui siin, on taluarhitektuuris pigem erandlik.¹¹⁷ Mitmed ainult kaunistavat funktsiooni omanud puulõikekaunistused on küll hävinud, kuid konstruktiivselt vajalike detailide nagu sarikate ja müüripalkide saelõikelised otsad on tänaseni rohkelt levinud (Diby Vana-Simase; Fällarna Sarapuu; Hullo Aia, Käänaku; Rumpo Jonase).

¹¹⁶ G. Troska; N. Šlõgina, Tähelepanekuid rannarootslaste asulatest ja ehitustest, lk 164.

¹¹⁷ T. Habicht, Rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst, 1977, lk 5.

Viilulaudiski oli saelõikeline või saehambuline, kuid voodrivahetuse käigus kahjuks mitmel pool kaduma läinud. Harvemini esineb viiluräästa dekoreeritud lauda (Diby Uus-Mattase; Hullo Ellermäe; Kersletti Linda; Saxby Andersi) või mõnd muud ehisdetaili (Hullo Aia ehispenn, Hullo Kõstri akna piirdelaua teemantkvaader; Kersletti Põhja räästaalune dekoreeritud püstlaudis).

68. Fällarna Sarapuu

69. Diby Uus-Mattase

70. Hullo Aia

71. Rumpo Jonase

72. Hullo Aia

73. Kersletti Põhja

2.7.3. Rehi

Vormsil on rehi (*ria*, *rian*¹¹⁸) elamust eraldi ning tavaliselt vanim hoone õuel. Säilinud hoonete põhjal on rehtede seinamaterjaliks reeglina palk (Rumpo Andersi, Saxby Nipearsi; Norrby Hanase), uuematel ka u 2/3 kõrguse ulatuses kivi (nt Kersletti Maas-Tomase). Mitmes rehetoas on alles ka ahi: enamasti paekivist (Kersletti Maas-Tomase; Saxby Nipearsi; Diby Uus-Mattase), aga ka tellistest (Norrby Hanase; Sviby Pears (koduloomuuseum)).

¹¹⁸ Siin ja edaspidi sulgudes kaldkirjas kõrvalhoonete vormsi-rootsi keelsed nimetused. Allikas: Russwurm, 1855, kui pole märgitud teisiti.

Rehetoale ja rehealusele (*lua, luan*) võis liituda ka vankrikuur või esiküljest lahtine katusealune (*torra*) vankrile või muudele majapidamises tarvilikele asjadele (Rumpo Jobbesa; Rumpo Andersi; Diby Ny-Bundase) või oli rehi osa koosehitusest.

Välitööde käigus tuvastatud rehtedest on hinnanguliselt vanimad Rumpo Andersi ja Saxby Nipearsi, mis pärinevad ilmselt 19. sajandist.

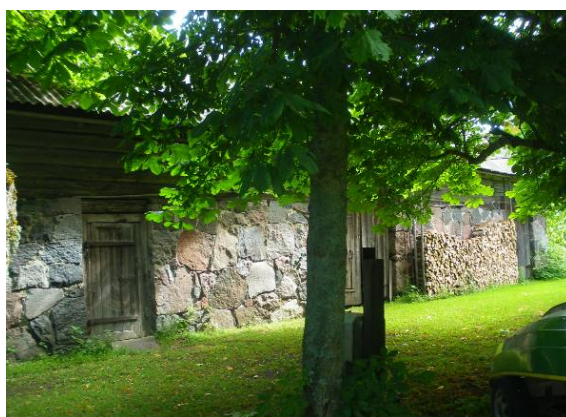
74. Rumpo Andersi rehi õuelt

75. Rumpo Andersi rehe tagakülg külatänavalt

76. Sviby Pears

77. Kersleti Maas-Tomase

78. Saxby Nipearsi

79. Kersleti Maas-Tomase

80. Sviby Pears

2.7.4. Ait

Vormsile on iseloomulikud ning ühtlasi erilised üle-eestilises kontekstis pikad, enamasti rohkem kui kaheruumilised aidad (*huse*, *spika*) (Diby Jonase, Uus-Mattase, Vana-Urbase, Vana-Simase; Rälby Masase; Norrby Mangesi). Üheruumilisi aitu siin ei leidunud. Kuna eriotstarbelised aidaruumid koondati ühe katuse alla oli tavaliselt majapidamise kohta ainult üks aidahoone. Nagu mujal Eestis sõltus aitade arv suurel määral talu jõukusest, aga ka pere suurusest.

Aidad ehitati palkidest ning harvadel juhtudel on aidaseinad ka laudvoodriga kaetud ja värvitud, millele viitab ka Laasi (Diby Vana-Simsase).¹¹⁹

Otsasissepääsuga aidad ja kivist aidad pole Vormsil levinud¹²⁰, küll aga ehitati siin aidavahelikke, mida kasutati tööriistade ja veokite hoidmiseks. Ühest küljest lahtised varjualused ehitati tihti aida otsa (Sviby Pears; Rälby Vana-Backese (laudadega kinni ehitatud)). Vormsi aidad olid tõstetud nurkade alla asetatud kivide abil maapinnast kõrgemale. Tekkis suhteliselt kõrge ukslävi, mistõttu asetati ukse ette suur lame kivi või ehitati paariastmeline trepp (Hullo Irjase). Aidauksed on lihtsad lauduksed või laudadega vooderdatud (nt kalasaba- või rombimustris). Aidamademeid Vormsil ei leidu.

Vilja- ja toiduainete aita kutsuti mh „mustaks aidaks“ (*spikan*), riideaita „puhtaks aidaks“ (*klädhuse*).¹²¹ Väga tihti ei ole erinevate aidaruumide algne otstarve enam selge. Enim tuvastati välitöödel riide- ning viljaaitu. Eraldi ruumid olid traditsiooniliselt ka kalastusvahendite tarbeks. Spetsiaalseid magamisaitu ehitati harva.

81. Diby Vana-Simase

82. Sviby Pears

¹¹⁹ A. Laasi, Ormsös landskapsbild, lk 208.

¹²⁰ ERM KV308, lk 284.

¹²¹ ERM KV230, lk 91.

83. Rälby Erjase

84. Hullo Metskond

2.7.5. Saun, suitsuköök, suveköök, sepikoda

Teistest majandushoonetest asusid enamasti eraldi tuleohtlikud hooned, kuid kuna õuede suurus oli piiratud, ehitati neid ka pöördusega hoone osadena. Samal põhjusel ehitati neid ka koosehitustena, nii et ühe katuse alla oli mahutatud mitu tuleohtlikku hoonet: suitsuköök, saun, sepikoda vms. Saxby Uus-Siffersi talus on raidana olnud suitsuköök, saun ja sepikoda (tänapäeval on hoone ümber ehitatud). Rumpo Andersi talus olid algselt koos sepikoda ja suitsuköök. Sepikoda kohandati hiljem saunaks.

Saun (*bastu, basta*), mida Vormsil harva kui üldse elamiseks kasutati, ei erine välisilme poolest eestlaste saunadest, olles väike palkidest viilkatusega hoone (Norrby Lars; Saxby Nipearsi; Hullo Irjase; Sviby Pears).

Saun on reeglina kaheruumiline eesruumiga palkidest viilkatusega hoone, algselt suitsusaun, hiljem korstnaga (Norrby Mangs: saun ehitati 1920.a algselt korstnata, korsten ehitati 1934.a¹²²). Osa sauna välisseinast võib moodustada kividest laotud ahjusein (Saxby Nipearsi). Kui tänasel päeval on saunadel reeglina eterniitkatuse, siis Laasi mainib suitsusaunadel õlg-, ning uuematel korstnaga saunadel laudkatuse kasutamist. Ühtlasi toob ta näiteks Kersleti saunad, kus 61% taludest on saun ning 77% neist puudub korsten, kuid see-eest olevat sealsed saunad olnud suures osas ehitatud paekivist.¹²³

¹²² ERM KV 231, lk 374.

¹²³ A. Laasi, Ormsös landskapsbild, lk 208.

85. Sviby Pears

86. Norrby Lars

87. Norrby Mansi

88. Saxby Nipearsi

Levinud oli sauna liitmine suveköögiga ühe katuse alla. Lisaks sellele, et Eesti Rahvamuuseumi fotokogus leidub mitu näidet säärasest kooslusest,¹²⁴ on selle jäädvustanud ka Karl Tihase. Hästi ning algupäraselt säilinud Sviby Vävarsi saun-suvekook on näide saunast, „kus sauna esik oli ühendatud omapärase köögiga, nn roovialusega.“

89. Sviby Vävarsi saun-suvekook

Tihase peab sellist koosehitust otstarbekaks, kuna saunaga liidetud suvekoda võis muuhulgas täita ka esiku ülesandeid ning seal oli võimalik soendada pesuvett. „Ka ehitus oli mõnevõrra odavam kahe ruumi vahelise seina arvel.“¹²⁵

¹²⁴ Förby Jaaka-Siffers (ERM Fk 848:76), Kerslet Greis (ERM Fk 848:80), Kerslet Andrus (ERM Fk 848:81) – kõik hävinud.

¹²⁵ K. Tihase, Eesti talurahvaarhitektuur, lk 265-266.

„Omapärase köögiga, nn roovialusega“ võib Tihase viidata tegelikult nn **suitsuköögile** - hoonetüüp, mida võib lugeda Vormsile omapäraseks. Liha, kala ning kalavõrkude suitsutamiseks ehitati eraldi hoone – *rökstuga* ehk suitsutuba. Hoone on kahe ruumiline – tagumine ruum on enamasti täies mahus kivist, ning selle nurka tehti lahtine tuli, mille suits töötles lae alla riputatud toitu ning katuse alla paigutatud kalapüügivahendeid, pikendades nii viimaste eluiga.

Suitsuköök sarnaneb välimuselt saunale ja see võis olla eraldi hoone või osa raidast. Hoone välisseinad olid osaliselt (Diby Vana-Urbase) või täies mahus kivist (Borrby Uus-Knutase; Förby Uus-Jakase (osaliselt hävinud)).

90. Diby Vana-Urbase

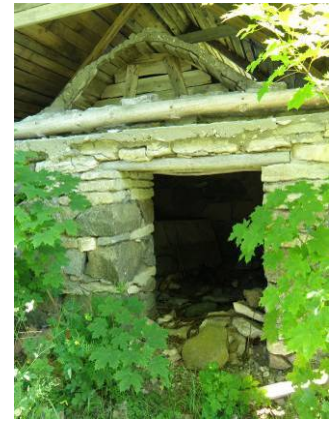
91. Diby Nybundase (osa koosehitusest; parempoolne uks)

92. Sisevaade. Diby Vana-Urbase

93. Borrby Uus-Knutase (taastamisel)

94. Borrby Uus-Knutase

Suveköökide ehk –kodade kohta kogunes välitööde käigus kahjuks suhteliselt vähe andmeid. Väliköök leidub Diby Jonase talus (võimalik, et tegemist suitsuköögiga) ning võib olla ka Söderby Peetruse talus (võib olla saun). Ajaloolised suveköögid on suures osas hävinud

(Borrby Mari, eh 1906.a) või ümber ehitatud – ilmselt vähenes nende arv loomapidamise hääbumisega.

Rannaäärsetes piirkondades kasutati tulekolde kaitseks ka poolekslõigatud vanu paate.¹²⁶ Ühe sellise paadipoolikutest suvekoja on 1939. a Förbys jäädvustanud Gustav Ränk.¹²⁷

95. Diby Jonase

96. Söderby Peetrus

Andmete vähesuse tõttu on raske teha üldistusi ka **sepikodade** kohta. Sepikoja hoone kehand on säilinud Saxbys Uus-Siffersi talus. Peamine materjal viimase kahe hoonetüübi puhul on paekivi. Håkabackani (Hullo) Irjase talu sepipada oli paekivist, laia ning madala paekivist korstnaga, madala laudadest viilkatusega hoone.¹²⁸ Sama moodi kirjeldab sepikodasid Laasi. Ta lisab, et sepikojad võisid paikneda hoopis küla piirimail mitte taluõues, kus neid võis olla ka mitu kõrvuti (nt Kersletis külast läänes).¹²⁹

97. Kersleti Kampes talu sepikoda. SOV

¹²⁶ K. Tihase, Eesti talurahvaarhitektuur, lk 250.

¹²⁷ T. Habicht, Rahvapärane arhitektuur, lk 215.

¹²⁸ ERM fotoarhiiv: 848:50.

¹²⁹ A. Laasi, Ormsös landskapsbild, lk 208.

2.7.6. Laut, tall ja küün

Lautu (*lagårn, någorn, kriagår, näckor, stalle*) ehitati kõige tihemini vinklis raidana. Erinevatele loomadele olid küll ette nähtud eraldi ruumid, kuid need ehitati üksteise kõrvale ritta. Koosehituses ehitati lautade vahele küüne, aga ka muid majapidamishooneid. Pöördusi oli mitmeid, nii et laut omandas kolmest või neljast küljest suletud väikese siseõue.¹³⁰

98. „Rälbe Smes“ taluõu. Vinklis kõrvalhoone. 1935. SOV

Pöördusega lautade näiteid pole terviklikul kujul säilinud, kuid siinkohal siiski mõned paremini säilinud näited: Rumpo Jobbesa ja Martise, Saxby Nipearsi, müürid säilinud Saxby Uus-Siffersi ja Kersleti Masa talus (viimane hetkel katastriüksuse tunnusetal).

Lautu ehitati nii kivist kui puidust. Palkidest laudad olid tihti välismõõtudel väiksemad ja tagasihoidlikumad ning ka vanemad (Saxby Nipearsi; Sviby Krosbase, Larsa, Ny-Tomase), neile võidi teha kõrgem kivivundament, et hoone eluiga pikendada (Sviby Tomase, Rälby Bakase, Alt-Bertase). Säilinud kivist laudad või varemed on enamasti valdavalt maakividest, kuhu võib olla lisatud paekivi (Kersleti Hanasa ja Maas-Tomase; Saxby Sepa; Diby Uus-Urbase; L-kujulise põhiplaani Diby Andruse ja Borrby Puhkemaja). Seda tüüpi laudad on uuemad ning harvem osa koosehitusest. Enne II maailmasõda kasutati ehitusmaterjalina juba ka kohalikku päritolu tsementkivi (Borrby Bättase, Rälby Gärdesa).

Lautu ehitati mitmes järgus vastavalt vajadusele ja võimalustele: nt Saxby Uus-Siffers ehitatud 188?, 1899, 1900 (dateeringud mäluvide abil).

¹³⁰ Vt ka 2.7.1. Taluõu.

99. Sviby Larsa

100. Rälby Alt-Bertase

101. Diby Uus-Urbase

102. Borrby Bättase

103. Borrby Puhkemaja

104. Saxby Uus-Siffersi

Tallide kohta on andmeid oluliselt vähem. Kindlasti leidis neid rohkem, kuid tuvastati kindlalt Saxby Erkorsi (säilinud maakivist seinad), Borrby Uus-Knutase ja Kersleti Maas-Tomase (maakivi) ning garaažiks ümber ehitatuna Rumpo Niguse.

105. Saxby Erkorsi

106. Borrby Uus-Knutase

Küün (*lavo*; heinteküün: *hailav*; õleküün: *hoslav*¹³¹) ehitati teiste hoonete külge (nt lautade) või asetsesid need kaugemal heinamaal ning olid enamasti lihtsad laudadest hooned. Talul võis olla mitu küüni: nii heinte, kui õlgede tarbeks, kuid ladustamiseks kasutati ka teiste kõrvalhoonete lakkasid.¹³²

2.7.7. Kelder

Kelder asub Vormsil reeglina elamu all ning sissepääs ei pruugi olla alati köögist, vaid võib asuda toas.

Poolenisti maa sisse kaevatud muldkatusega maakeldreid on leidunud suhteliselt vähe. Keldri konstruktsioonides on kasutatud peaaesjalikult maakivi (Kersleti Kampesa, Toomase ja Holmi; Sviby Pears). Ka Noarootsi aladel oli tavaline, et eraldi hoonena keldrit ei ehitatudki.¹³³

Keldrite järele pole suvitustaludes vajadust ning seetõttu pole ka hiljem uusi keldreid rajatud.

¹³¹ ERM KV266, lk 513, 515.

¹³² ERM KV266, lk 513.

¹³³ E. Raukas, Eestirootslaste ajalooline asustus, selle struktuur ja arhitektuur Noarootsi vallas, lk 77.

107. Kersleti Toomase

108. Sviby Pears

2.7.8. Käimla

Käimlate kohta on ajaloolisi andmeid minimaalselt, kuid Vormsil olevat neid olnud lausa mitmekohalisi.¹³⁴ Uute kaasaegsete elamute ehitamisel 20. sajandi alguskümnenditel käimlaid majadesse sisse ei ehitatud.

Tänapäeval on käimlad enamasti lihtsad laudseintega väljakäigud õuel - enamasti eraldiseisvad, kuid võivad olla ka kõrvalhoone osa (Diby Ny-Bundase). „Käimlaarhitektuur“ on kaasajal kujunenud Vormsil nagu ka mujal Eestis omaette nähtuseks, kus kasutatakse erinevaid leidlikke kaunistamisvõtteid.

109. Sviby Ulase

2.7.9. Tuulik

Vormsile oli veel II maailmasõja järgselt iseloomulik külasid ümbritsevate pukktuulikute rohkus, kuigi tänapäeval ei ole ühtegi algsel kujul ja kohal säilinud.

Ajalooliselt seisid ühiselt ehitatud tuulikud küla ümber lagedamatel ja võimalusel kõrgematel tuulistel kohtadel, mõne küla juures olid eraldi tuulikuteväljad, kus oli koos mitu kas isiklikku või mitmele perele kuuluvat veskit.

Hollandi tuulikud talurahva seas ei levinud – küll aga leidis üks Magnushofi mõisas. Rahvasuu räägib ka Rumpo küla alguses asunud tuulikust, mida talupojad kasutasid peenema jahvatuse tarbeks.

¹³⁴ Rosenblad 07. VII 2010.

Endisaegsest tuulikute rohkusest annavad tunnistust taludes leiduvad veskikivid (nt Kersleti Stoase väravapostid) ning üksikutes kohtades säilinud veskite emapuud või kivi-hunnikuid, mis markeerivad endisi asukohti (Kersleti Maas-Tomase talus, Rälby ranna tee ääres kaks). Saarel on kolm viimastel aastakümnetel püstitatud tuulikut: Hullos (kohandatud majutuseks), Rälbys (kasutatakse suviti käsitööpoena) ja Rumpos.

110. Fällarna veskid. 20. saj algus. SOV

111. Rälby ranna tee ääres seisev emapuud. 2010

2.7.10. Võrgumaja

Võrgumajad asusid mitme kaupa muudest küla hoonetest eemal merekaldal. Vormsil olevat võrgumajad kuulunud tervele külale ning säilisid siin sellistena II maailmasõjani, kuna kogukonna ühistöötraditsioonid püsisid kauem kui nii mõnelgi muul pool Eestis.¹³⁵

Võrgumaju pole Vormsil säilinud. Gustav Ränga poolt 1939. a välitööde käigus fotografeeritud võrgumaja Hullos rannas¹³⁶ ja võrgumaja Magnushofi ninal (ill 112) annavad alust kirjeldada Vormsi võrgumaju kui lihtsaid ja väikseid rõhtpalkidest hooneid, mille viil on laotud samuti palkidest. Hoonel, mille sissepääs asub otsaseinas, on laudade ja mõnel pool ilmselt ka õle või rooga kaetud viilkatus.

¹³⁵ A. Luts, Võrgumajad Eesti mererannikul. – Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXV, 1971, lk 26-27.

¹³⁶ ERM fotokogu: 629:11.

112. Vörgumaja Magnushofi ninal. 20. saj algus. SOV

2.8. IDENTITEEDI-, AJALOO- JA MILJÖÖVÄÄRTUSEGA ÜKSIKOBJEKTID

2.8.1. Sakraalehitised ja surnuaiad

Vormsi vanimaks hooneks on omapärase ehituslooga arhitektuurilt erandlik **Vormsi Püha Olevi kirik** (riiklik mälestis nr 15598), mille tänaseni säilinud vanim osa pärineb 14. sajandist, kuid arvatavasti asus samal kohal kirik juba varem. Pärimuse järgi ehitati kirik 1219 Taani kuninga Valdemar II käsul.¹³⁷ Kivist pikihoone ehitati 1632. Põhjalikumad parandustööd toimusid 1772 ja 1929.

Nõukogude ajal olid alguses küll kiriku ukseid lukus, kuid juba viiekümnendateks oli kirik rüüstatud ning kolhoos „Uus Elu“ hoidis seal heinu. Kirikuhoones on hobuseidki hoitud. 1982 läks kirik „Lääne Kaluri“ kolhoosi valdusse ja kirik plaaniti kohandada kultuurikeskuseks ja tavandimajaks, kuid plaan jäi teostamata.¹³⁸ Kirik restaureeriti 1988-1990 Tõnu Parmaksoni projekti järgi.

Gooti stiilis kirik on ehitatud maa- ja paekivist. Pikihoone on lihtne võlvideta ning raiddetailideta ehitis, mille talalagi toetub kolmele paarile ümmargusele puusambale. Koori ja pikihoone katus on kaetud plekiga.¹³⁹ Kiriku iseärasuseks on torni puudumine.

Kirikust kagus asus pastoraat: puust ühekorruselise elamu, lauda, keldri ning muude kõrvalhoonetega. Tänapäevani on säilinud vaid osa laudast. Uus pastoraadihoone on ehitatud 2004.

¹³⁷ Vormsi kohaliku omavalitsuse ametlik kodulehekül. www.vormsi.ee (vaadatud 19. III 2011).

¹³⁸ Varjusurmast tõusnud. Koost. Sarv, A., lk 41-42.

¹³⁹ Kultuurimälestiste riiklik register kirikud.muinas.ee.

Kiriku lähedal asub maakivimüüritisega ümbritsetud Vormsi kalmistu (riiklik mälestis nr 14433), kus leidub kivi-, sepi-, ja valuriste, ning kalmistu keskteest lõuna poole jäävas vanas osas hulk paekivist tahutud ajaloolisi rõngasriste – vanim neist pärineb 1743., uusim 1923. aastast.¹⁴⁰

113. Püha Olevi kirik. Vaade loodest

114. Püha Olevi kirik. Vaade kagust

115. Pastoraadihoone

116. Rõngasristid surnuaias

Vormsit iseloomustas 19. sajandi teisest poolest kuni II maailmasõjani konfessioonide paljususe: lisaks luteri ja õigeuskogudusele olid saarel vennaste-, baptisti, priilaste, nelipühilaste kogudus.¹⁴¹

1873 saabus saarele Rootsi Evangeelse Isamaalise Sihtasutuse (Evangeliska Fosterlandsstiftelsen) misjonär ja kooliõpetaja Lars Johan Österblom, kellega algas uus usuline ärkamisliikumine, mille levides olevat saarelt peaaegu täiesti kadunud joomine, suitsetamine ja varastamine ning teised patud, rajati koolimaju ning asendati kõrtsid

¹⁴⁰ Sealsamas.

¹⁴¹ J. Plaat, Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001, lk 169.

palvemajadega.¹⁴² Esimene palvela rajati 1878 Rälbysse ning on tänapäeval ainuke tegutsev palvela saarel. Österblom saadeti 1887 tagasipöördumise õigusega Rootsi tagasi süüdistatuna muuhulgas Kristusena esinemises.¹⁴³

Palvemajade ehitamine aga jätkus – 1900 valmis järgmine, siis järgemööda 1908 Kersleti, 1909 Rumpo, 1910 Saxby, 1920 Bussby palvemaja.

Omariiklused perioodil oli kõigis suuremates külates oma palvemaja.¹⁴⁴ Need olid tagasihoidliku välisilmega viilkatusega palkhooned ning sarnanesid 20. sajandi algul ehitatud elamutele ja jäid nii välis- kui sisearhitektuurilt lihtsaks ja tagasihoidlikuks. Lisaks mainitud Rälby palvemajale on säilinud Kersleti ning elamuna kasutuses olev Sviby palvemaja (Sviby Lehti).

117. Rälby palvemaja

118. Kersleti palvemaja

1880. aastatel algas usuvahetusliikumine õigeusku, mille peamised põhjused olid sotsiaalmajanduslikud, kuid usku vahetas ka osa luteri kiriku poolt tagakiusatud.¹⁴⁵ Õigeusku astunutele lubati mitmesuguseid majanduslikke tulusid ning 1886 rajatigi Vene õigeusu kogudus ja õige pea õigeusu algkoolid Svibys, Fällarnas, Hullos ja Förbys.¹⁴⁶ Uue kiriku valmimiseni 1889. aastal peeti kirikuteenistusi Sviby luteriusu koolimajas ja Svibys ning Förbys kooli tarvis üüritud talumajades.¹⁴⁷ 1890 õnnistati sisse historitsistlik ladina risti kujulise põhiplaani punastest tellistest Vene Apostliku Õigeusukiriku (reg nr 15600) Hullos.

¹⁴² J. Plaat, Vormsi usk: usuliikumised Vormsi rootslaste ja eestlaste seas 1740.-1990. aastail. –Akadeemia 2, 1999, lk 284

¹⁴³ Sealsamas, lk 289.

¹⁴⁴ Sealsamas, lk 294.

¹⁴⁵ Sealsamas, lk 291.

¹⁴⁶ Märkmeid ja aastaarve vormsilaste ajaloost. Koost. Hammerman, M., lk 12.

¹⁴⁷ J. Spuhl-Rotalia, Wormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia. S.l., lk 73.

Kiriku kõrval asus kivist pastoraat ning lihtsam puidust kõrvalhoone (mõlemad hooned säilinud). Kiriku juurde kuulus ka kalmistu, mis paiknes Hullo koolimaja taga.

Koguduse eluiga jäi lühikeseks ning juba 1937 olid kiriku aknad laudadega kinni löödud. Nõukogude ajal kasutati hoonet laona. Kiriku vare seisab nõukogudeaegsetest lao- ja tootmishoonetest ümbritsetuna Hullo tänaseni ning on riikliku kaitse all.

Pastoraadi hoonet kasutati pastoraadina 1918-1944 ning hiljem meierei ja koorejaamana. Tänapäevaks on hoone restaureeritud ning kasutusel kõrtsina, mille taga asuval puidust kõrvalhoonel on säilinud uhked ehisdetailid: ehispenn, sarikaotsad, murispuu ja viilulaudise dekoor.

119. Vene Apostelik Õigeuskirik

120. Endine pastoraadihoone

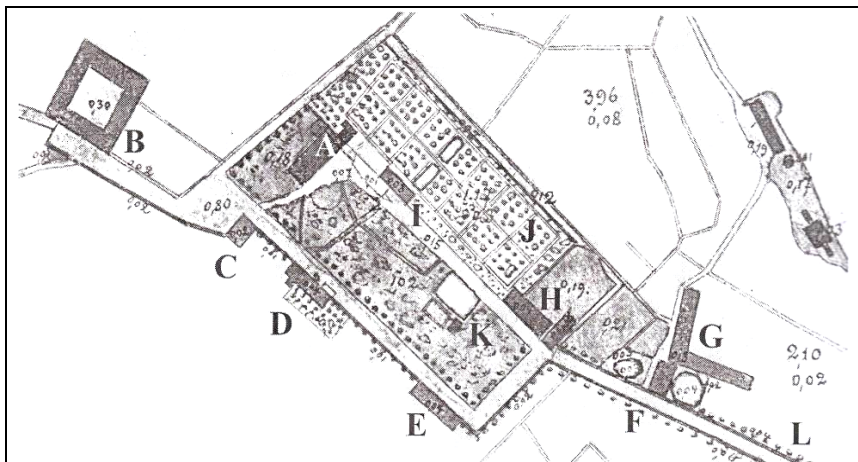
121. Pastoraadi abihoone

2.8.2. Mõisad

1604 rajas Magnus Brümmer Suuremõisa ehk Magnushofi mõisa (reg nr 15608), mille esialgne nimi oli „Hof Bussby“.

Häärber oli ehitatud ilmselt 19. sajandi I poolel. Ühekorruselisele kivist hoonele lisati sajandi II poolel teine korrus ja kelpkatus. Tagaküljel asus hilisem juurdeehitus (mh talveaed). Historitsistliku hoone esimene korrus oli majanduskorruseks ning esindusruumid asusid kõrgete lagedega teisel korrusel.

Valdavalt paekivist ja krohvitud kõrvalhoonete hulka kuulusid: valitsejamaja, teenijatemaja, jääkelder (mille peal oli puust lusthoone), ait, laut (karjakastelliga), tall-tõllakuur, tuuleveski, härjatall, viinaköök. Enamik kõrvalhooneid arvatakse pärinevat 19. sajandi I poolest. Mõisa juurde kuulus ka alleedega park.

122. Mõisasüda 1902. K. Hellström, Vormsi maastikuhoolduskava, lk 30

A – häärber;
B – karjalaut;
C – jääkelder;
D – valitsejamaja;
E – ait;
F – viinaköök;

G – härjatall;
H – tall-tõllakuur;
I – teenijatemaja;
J – viljapuu-
K – park;
L – allee.

123. Magnushofi häärber.
20. sajandi algus. SOV

1894 ostis Vene tsaaririik Magnushofi riigimõisaks ja peahoone hakati kasutama Aleksander II lese Maria Fjodorovna poolt asutatud aadlipreilide sanatooriumina, kus võis ravil viibida kuni 160 last.¹⁴⁸ Tühjaks jäänud Magnushofi häärber lammutati 1936 ilmselt ehitusmaterjali saamiseks. 1930. aastate lõpuks olid varemetes ka laut ja rehi. Osa kõrvalhoonetest olid veel asunike kasutuses. Tänapäevaks on mõisasüdamest järele hulk varemeid, mis markeerivad küll hoonete asukohti, kuid mis annavad vähe alust rekonstrueerimiseks või restaureerimiseks. Mõisa peahoone (reg nr 15608) ja kõrvalhoonete varemed (reg nr 15609-15620) on arhitektuurimälestistena riikliku kaitse all.

¹⁴⁸ Vormsi kohaliku omavalitsuse ametlik kodulehekülj. www.vormsi.ee (vaadatud 12. II 2011).

124. Magnushofi tall-tõllakuur

125. Magnushofi valitsejamaja

Söderby mõis, mis asus praeguse Hosby küla maadel, võis olla Magnushofist vanem, kuid täpne rajamisaega pole teada. Spuhl-Rotalia ja Dahl märgivad, et mõisa asutamist seostatakse rüütel Claus Kurselliga.¹⁴⁹ Esimene teade mõisast pärinevat 1604. aastast, mil oberst Anders Linnarson Söderby ühes Norrby ja Borrby küladega Kursellile pandiks andis. Kahele adramaale asutas Kursell mõisa, millele hiljem 4 adramaad juurde võttis.¹⁵⁰ 1753. aastal omandas mõisa Stackelbergide suguvõsa ja Söderbyst sai Magnushofi karjamõis.¹⁵¹

Spuhl-Rotalia kirjeldas 1896: „Mõisa eluhoone, kus ainult kubjas elab, on väikene puumaja, mida sugugi mõisaks ei või pidada, kui mitte lähedal olevad suured kivised rehe- ja küünihooned ning karjalaudad teda selleks ei laseks arvata.“¹⁵²

Kõrvalhooneid oli Magnushofist märksa vähem ja need olid ilmselt ka tagasihoidlikumad, kuid säilinud pole ühtegi hoonet.

2.8.3. Koolimajad

Misjonär Österblomi õhutusel hakati 19. sajandi viimasel veerandil rajama koolimaju: esimene neist kerkis Rootsi rahalisel toetusel ja kohalike abil Hullosse, järgnesid Kerslet ja Sviby.¹⁵³ Ühes õigeusu koguduse loomisega avati 1890. aastatel õigeusu algkoolid Svibys, Fällarnas, Hullos ja Förbys.¹⁵⁴ 1896 loetles Spuhl-Rotalia tegutsevatena luteriusu vallakoole Kersletis ja Hullos ning Fällarna õigeusu abikooli ja Hullo õigeusu kihelkonnakooli.¹⁵⁵

¹⁴⁹ E. J. Dahl, Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana, lk 29.

¹⁵⁰ J. Spuhl-Rotalia, Wormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia, lk 83.

¹⁵¹ E. J. Dahl, Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana, lk 30.

¹⁵² J. Spuhl-Rotalia, Wormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia, lk 84.

¹⁵³ J. Spuhl-Rotalia, Wormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia, lk 75

¹⁵⁴ Märkmeid ja aastarve vormsilaste ajaloost. Koost. Hammerman, M., lk 12.

¹⁵⁵ J. Spuhl-Rotalia, Wormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia, lk 77.

Esimese Vabariigi perioodil koolidevõrk tihenes: 1918 alustas tööd kool Norrbys, 1919 Borrbys ja Förbys.

Koolimajad sarnanesid välisilmelt taluelamute ja palvemajadega (ill 126),¹⁵⁶ kuna ehitajateks olid kohalikud talupojad, kes võtsid ehitamisel eeskujuks oma taluelamute plaanilise ja ruumilise lahenduse. Ühtegi neist ajaloolistest koolimajadest pole säilinud.

126. Kersleti koolimaja. 20. sajandi algus. SOV

1935 kinnitati Teedeministeriumis Wilhelm Grünbaum projekt Vormsi uuele koolimajale.¹⁵⁷ Juba 1936 valmiski saareelanike ühiste jõududega Hullosse suur tolleaegsetele nõuetele vastav¹⁵⁸ moodne kahekorruseline kelpkatusega koolimaja. Puithoone esifassaadi ilmestab keskrisaliit. 2001 renoveeritud koolimajas on lisaks koolile raamatukogu ja käsitööring.

Koolimaja kõrval asub 1971 ehitatud lasteaed, mis 1990. aastate alguses laste vähesuse tõttu suleti, kuid taasavati 1993. Hoone teine korrus on kohandatud valla koolituskeskuseks.

127. Hullo koolimaja

128. Hullo lasteaed

¹⁵⁶ Vt ka L. Andresen, Eesti algkoolid: ülevõtteid aastatest 1930-1940. Tallinn: Avita, 2006. Fotod lehekülgedel 140 (Hullo vana algkoolihoone) ja 155 (Norrbys koolihoone).

¹⁵⁷ Mart Kalm viitas kirjavahetuses Elo Lutsepaga (04. II 2011) „Tehnika Ajakiri“: rubriigist Teedeministeriumis kinnitati: 1935, nr 2.

¹⁵⁸ Vastas avalikkude algkoolide ehitusmäärusele (1933).

2.8.4. Muud ehitised

19. sajandil oli Vormsil tervelt 13 kõrtsi, mis aegamööda suleti. SOV arhiivi andmetel asus viimane kõrts Hosbys Söderby mõisa tallis. Tänapäeval jätkab kõrtsi traditsiooni endises õigeusu kiriku pastoraadihoones asuv kõrts Krog nr 14.

129. Hosby kõrts. Ilmselt 19. sajandi lõpp. SOV

1864 võeti kasutusele 17,4 m kõrgune Inglismaalt toodud valumalmist tuletorn Saxbys, kuid juba 1871 valmistati Liibavis (Liepajas) uus 6,4 m kõrgem malmtorn, mille püstitamise tingis tuletorni horisondi muutmise vajadus, kuna Osmussaarele ei olnud Vormsi tuletorn metsa tõttu nähtav. Vana torn viidi Vaindloo saarele, kus see meresõitjaid tänaseni teenib.¹⁵⁹

Saxbysse 1871 püstitatud Eesti vanima Gordoni süsteemi järgi malmosadest monteeritud tuletorni tuli juhib sissepääsu Väinamere saarestikku ning on üks neljast säilinud malmtuletornist. I maailmasõja ajal sai tuletorn küll kannatada, kuid taastati peale sõda.¹⁶⁰ Torni kõrgus on 24 m, mõnedel andmetel ka 27 m.

Punase katusega valget värvi torn ühes teeninduskompleksiga (elamu, saun, ait, kelder, kütusehoidla, kaev) kuuluvad muinsuskaitse alla (reg nr 15601-15607).

Esimese maailmasõja ajal 1916 ehitati Norrbysse kaks tuletorni. Puitsõrestik-tornid asendati 1935 Armas Luige meeskonna poolt silindriliste raudbetoontornidega. Tornid on valged, ülemine torn 32 m ja alumine 24 m kõrge. Ülemine on enne II maailmasõda ehitatuist kõrgeim Eestis.¹⁶¹

¹⁵⁹ I. Aleksejev, Eesti tuletornid. Tallinn: GT Projekt, 2003, lk 107-108.

¹⁶⁰ I. Aleksejev, Eesti tuletornid, lk 108.

¹⁶¹ P. Peetsalu, Eesti majakamaailm. Tallinn: Olion, 2006, lk 80.

Kolmele tuletornile liituvad saare meremärkidena veel tulepaagid ja I maailmasõja päevil rajatud Mõisaholmi päevamärgid.¹⁶²

130. Saxby
tuletorn

131. Saxby kompleksi elamu

132. Norrby
alumine tuletorn.
www.saared.ee

133. Norrby
ülemine tuletorn.
www.saared.ee

Igas külas asus omariikluse perioodil **pritsikuur**, kuhu paigutati kustutustöödeks vajalikud vahendid.¹⁶³ Arhitektuurselt tagasihoidlikud väikesed viilkatusega hooned asusid parima ligipääsu tagamiseks külatee ääres. Pritsikuurid on säilinud Svibys ja Dibys.

Pritsikuuride eeskujul rajati taasiseseisvumisajal igasse külla vähemalt üks prügimaja, mis on rootsi punased ja puitkatustega. Kuigi väljanägemiselt väga sarnased, on igaüks viimistlusmaterjalidelt ja -lahendustelt pisut ise nägu. Samas võttes on lahendatud ka bussipeatused.

134. Pritsikuur Dibys

135. Prügimaja Norrbys

136. Bussiootepaviljon Norrbys

¹⁶² Sealsamas, lk 79.

¹⁶³ S. Svärd, Kärslätt – min by, lk 103.

Hullos asub saare esimene **poehoone**, mis võeti kasutusele 1892. 2008. aasta renoveerimistöödel taastati vahepealsel perioodil kannatada saanud välisilme, kuid hoone autentsusest on suur osa hävinenud. Kaupluste arv ja asukoht on aja jooksul muutunud: nt veel 2004 oli saarel kolm kauplust: kaks Hullos, üks Svibys.¹⁶⁴

137. Hullos kauplus. 1930. aastad. SOV

138. Hullos kauplus. 2010

1935 avati Håkanbackani külas endisest köstri eluasemest ümber ehitatud haigemaja ja vanadekodu. Veel 2004 pakuti vanuritele ning puuetega inimestele üldhooldusteenust ning hoones tegutses ka ambulatoorium.¹⁶⁵ Hetkel on hoone kasutusel elamuna (Hullo, Köstri).

Rõhtpalkidest, kahe eeskoja ja plekkkatusega hoone välisilme on hästi säilinud. Lisaks profileeritud sarikaotstele on loodepoolse eeskoja akna piirdelaudade nurkades Vormsil erandlikud teemantkvaadrid, mis esinevad saarel veel ainult Hullos vanal vallamajal. Hoone juurde kuulub kaks kõrvalhoonet, endine pesuköök ja hilisem kuur.

139. Hullos Köstri

Iseseisvusaegne seltsielu oli koondunud Vormsi rahvamajana kasutatud Hullos algkoolimaja ümber. 1938 ehitati „Svensk bygdens väl“ (karskusseltsi üle 16-aastastele noortele) eestvedamisel saarerahva abiga Hullosse uus ajakohane seltsimaja, milleks saadi toetust ka

¹⁶⁴ Vormsi valla üldplaneering, lk 19.

¹⁶⁵ Sealsamas, lk 27.

Rootsist.¹⁶⁶ Hoolimata renoveerimistöödest 1980. aastatel vajas hoone paarkümmend aastat hiljem taas remonti ja praeguse ilme sai hoone 2009.

Hullos asub Vormsi vana vallamaja (ill 140), mis valla ehitusregistri andmetel ehitatud 1920, kuid võib olla ka vanem. Algselt laastukatusena, enne II maailmasõda paigaldati plekk-katus. 1950. aastal kolis valla täitevkomitee 1935 või 1936 ehitatud Thomas Friebergi elumajja (ill 141), kus vallavalitsus tänini asub. Hiljem on vanas vallamajas paiknenud Kalurite pood (1945-1946), nõukogude ajal sidejaoskond, postkontor, mis kolisid u 1995 uude vallamajja. Ülemisel korrusel olid võõrastetuba, mingi aeg juuksur ja villavahetuspunkt. Ka on asunud hoones Vormsi sovhoosi söökla ja 1990. aastate lõpul second-hand pood.

Vormsi investeringute kava järgi on hoone plaanis renoveerida külakeskuseks ning leida ruum arstipunkti majutamiseks. Paraku seisab hoone seni kasutusest ning on halvas seisukorras. Vallamaja ajalooline ilme on aga hästi säilinud.¹⁶⁷

140. Hullo vana vallamaja.

141. Hullo praegune vallamaja.

Nõukogude Liidu pärandist on saarel arvukalt piirivalve rajatiste varemeid (vaatlustorne, hooneid, kasarmuid jne), sovhoosi-aegseid massiivsed laudakompleksid Svibys, Suuremõisas ja Kersletis (ill 142) ning Dibys asuv kahekordne kalurikolhoosi „Põhjarannik“ kontor-klubi, hilisem Talleksi puhkebaas (Diby Kadaka; ill 143). Enim mõjutavad miljööd aga lao- ja tööstushooned Hullo õigeuskiriku ümber (ill 144).

¹⁶⁶ Läänemaa: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. 1, Üldosa . Toim. H. Haberman, E. Kant, H. Kruus jt, lk 120.

¹⁶⁷ Kirjavahetus Hanno Talvinguga 11. VI 2011.

142. Laudad Suuremõisas.

143. Endine kolhoosi Põhjarannik kontor-klubi Dibys.

144. Nõukogudeaegsed hooned Hullos õigeusu kiriku ümber.

3.9. VORMSI VÄÄRTUSED

Vormsi ajalugu ning eripärad peegelduvad saare külade miljöös ning saare omapärale ei ole kogu Eesti kontekstis paralleeli. Tänu saarelisusele on mitme küla vanapärane ilme tänaseni hästi säilinud – Norrby, Diby, Rumpo – ja seegi on tänapäeva Eestis pigem ainulaadne. Välja toodud külad on kõige homogeensema ilmega ja väärtuste kontsentratsioon neis on kõrgem, kuid väärtusi leidub Vormsil igas külas. Täna kontekstis on ilmikas nt Saxby, mille ajaloolisest hoonestusest on tegelikkuses hävinud üle 50 protsendi, kuid kuna täielikult hävinud talud paiknesid küla servas ning taastamistegevus on olnud asjatundlik, on küla ilme terviklik. Hästi säilinud talusid on võimalik välja tuua peaaegu igas külas.

Vormsile on iseloomulikud sumbkülad, mis on tänaseni säilitanud esimese omariiklusperioodi tänavatevõrgu ja krundistruktuuri - mõned külad terviklikumalt kui teised. Siinkohal tasuks esile tõsta Rumpot, Rälbyt, Borrbyt, mis olid tihedate tänavatevõrguga, ning kus täna

päeval on enamus kõrvaltänavad säilinud. II maailmasõja järgse ehitustegevuse võrdlemisi madalast intensiivsusest tulenevalt on külasüdametes krundid paljus esimese Vabariigi aegsete mõõtmetega. Pärisküsimuste lahendamisel on mõningaid kas pooleks või enamaks jaotatud, kuid arvestades, et nii oli ka ajalooliselt kombeks, ei saa seda otseselt devalveerivaks asjaoluks pidada.

Isegi külades, kus suur osa hoonestust on hävinud – nt Borrby ja Kerslet – on paljud hoonetest vundamentide näol maastikus markeeritud, ning neid on võimalik ühelt poolt kasutada uurimistegevuses, teisalt kasutada ära uute hoonete rajamisel.

Kuna hoonestus oli II maailmasõjani arenenud ühes taktis ning seetõttu väga ühtne, siis on ka vaatamata vahepealsetele hävingutele tänaseni säilinud mitmeid terviklikke heas seisus hooneid, mida on piisavalt, et nende põhjal teha põhjalikumaid järeldusi. Kuigi mõnest hoonetüübist nagu võrgumajadest, tuulikutest, sepikodadest saab aimu vaid ajalooliste allikate abil, on säilinud saarele iseloomulikud pikad vähemalt kolmeruumilised aidad ja rehed, mille vanus võib kohati ulatuda 19. sajandisse, sest rehi oli siin alati elamust eraldi. Nimetatu on väärtuslik nii ajaloolises, kultuuriloolises kui teaduslikus mõttes.

Mitmeid ilmekaid elamute näiteid on küll hävinud ja mitmed renoveerimise käigus algse ilme kaotanud, kuid sellegi poolest on säilinud märkimisväärne hulk stiilipuhtaid ja väärtuslikke elamuid, et anda saare küladele nende ainuomane ilme. Hoonete tagasihoidlikkusega võrreldes on neil mitmeid edevaid dekoratiivseid detaile, mida on piisavalt, et neid põhjalikuma uurimise järel taastamistegevuses eeskujuks võtta.

Vahepealsetele katkestustele ja elanike arvu märgatavale vähenemisele vaatamata on suudetud heas korras hoida ka mitmeid märgilisi üksikobjekte külade hiilgeaegadest – esile võiks tõsta nt omariiklusaegset Hullo koolimaja, praegust vallamaja ja Rälby palvelat.

Saare ajaloo etapid on külamaastikus selgelt eristuvad ja loetavad ning Vormsi saar moodustab tervikliku miljöö, kus vähemal või rohkemal määral väärtuslikku on kõikides külades. Taluarhitektuuri väärtus seisneb üksikobjektist enam koosmõjus teiste objektidega moodustuvas ansamblis, mis teeb võimalikuks rääkida vaid Vormsile omasest miljööst.

3. TALUARHITEKTUURI HOIDMINE

3.1. TALUARHITEKTUURI OHUSTATUS JA SÄILITAMISE VAJADUS

Maa-arhitektuur on senimaani pälvinud võrdlemisi vähe tähelepanu ning olnud Eestis vaid paari institutsiooni, peamiselt Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Vabaõhumuuseumi, pärusmaa. Taluarhitektuur on pändivorm, mida laiem avalikus on kaua pigem alaväärseks või lihtsalt märkamatuks pidanud,¹⁶⁸ sest selles pole midagi esinduslikku, see on igapäevane, ning vaid praktilistest kaalutlustest ajendatud.¹⁶⁹ Tänapäevane tendents tundub olevat vastupidine – maa-arhitektuuri ja eriti taluarhitektuuri on hakatud üha enam väärtustama, uurima ja planeeringute näol isegi kaitsma. Rahvusvahelise Vernakulaarse Arhitektuuri Komitee poolt koostatud „Soovitustes ehitatud vernakulaarse ehituspärandi kaitsmiseks“¹⁷⁰ toonitatakse, et vernakulaarset arhitektuuri tuleks pidada kultuuripärandi kõige väärtuslikumaks ja inimesega kõige lähemalt seotud osaks.¹⁷¹ Huvi traditsioonilise arhitektuuri ja selle taastamise vastu näitab ka isiklik töökogemus Eesti Vabaõhumuuseumis ning välitöödel Eestimaa eri paigus. Külamaastike hoidmise vajaduse tingib tänapäeval peamiselt ajalooliselt väga erineva iseloomuga piirkondade muutumine ühetaolisteks. Suurim oht on piirkondliku omapära ja erisuste kadumine. Täna meetodis „Kultuuripärand planeeringus“ rõhutatakse, et kultuurikeskkonna ehk ühiskonna arengu olulisi jooni peegeldava geograafiliselt piiritletud ala identifitseerimise eesmärk on kultuuripärandist laia esindusliku valiku säilitamine.¹⁷² Eestis on mitmeid eriilmelisi piirkondi. Erinevate geograafiliste, majanduslike ja kultuuriliste tingimuste mõjul on maastik ja asustus kujunenud mitmekesiseks. Tänapäeva arengutendents on aga globaliseerumine nii poliitilises ja majanduslikus, kui ka kultuurilises mõttes.¹⁷³ Kuigi

¹⁶⁸ G. Battaini-Dragoni, The rural vernacular habitat, a heritage in our landscape. – Futuroopa: A council of Europe Magazine, 1/2008, lk 3.

¹⁶⁹ M. Richon, UNESCO – Rural vernacular architecture: an underrated and vulnerable heritage. Futuroopa: A council of Europe Magazine, 1/2008, lk 29.

¹⁷⁰ Taluarhitektuur on osa vernakulaarsest pärandist.

¹⁷¹ Recommendation for the protection of built vernacular heritage. International Committee of Vernacular Architecture. Jeruusalemm, 1996.

¹⁷² CHIP: Cultural Heritage in Planning. Ministry of Environment and Energy, Danish Forest and Nature Agency, 2000, lk 7.

¹⁷³ L. Hansar, Miljöväärtused linnas, lk 6.

elukvaliteedi ja -standardite ühtlustumine on positiivne areng, tähendab see paljus pöördumatut kahju kultuurilisele rikkusele.

Kuni veel leidub külasid, mis on oma ajastule tüüpilise ilme säilitanud, tuleks üht-teist siiski reguleerida, et praegusel kiirete muutuste ajal ei kaoks väärtused, mida juba mõne aasta pärast võidaks taga igatsema hakata. Maa-arhitektuuri ja maastike riiklikus arengukavas rõhutatakse, et maa-arhitektuuri uurijatel on oluline kaasaegsel maa-maastikul toimuvaid protsesse ja muutusi tulevate põlvete jaoks jäädvustada ja mõtestada, ning teha omalt poolt ettepanekuid säilitamiseks ja hoidmiseks.¹⁷⁴ Paralleelselt tuleks laiemale avalikkusele selgitada ja näidata, et endale nii tavaline tunduv võib teistele olla eriline.

3.2. TALUARHITEKTUURI MÕJUTAVAD SUUNDUMUSED VORMSI VALLAS

Kui paljusid Eesti äärealade maapiirkondi ähvardab hääbumine, siis Vormsi on vastupidiselt ihaldatud suvituspaik, mille nõ elanike arv suviti lausa mitmekordistub. „Suvilastumisega“ kaasneb hoonete hooajaline kasutus ja tihti kindlama suhte puudumine paiga ja kogukonnaga. Sama probleemiga haakub asjaolu, et paljud Vormsil kinnisvara ja maad omavad isikud pole Eesti kodanikud ning elavad Rootsi Kuningriigis. Nende side Vormsiga piirdub enamasti ühe-kahe külastusega aastas, ning nad on enim altimad väikesemahuliste kataloogsuvemajade püstitamisele.

Kohalikku olukorda mõjutab oluliselt saareline asend, mis raskendab ehitusmaterjalide hankimist. Kuigi kaasaegne võimaluste rohkus ja lai materjalide valik pakub alternatiive, lihtsustab see traditsioonilistest lahendustest mööda vaatamist. Eriti juhul, kui renoveerimiseks sobilikke alternatiive ei tunta ega osata ka nõu küsida.

Puudus on ka osavatest ja asjatundlikest töömeestest, keda on raske leida ja ära tunda. Kuna saarel meistrimehi napib, on nõudlus nende järele nõnda suur, et tihti ei ole võimalik nende vabanemist ära oodata, samas on mandrilt või teistelt saartelt tööjõu muretsemine keerulisem ja kallim.

Hoonestuse kiiresse muutumisse panustab jõukusega kaasnev remondivõimekus, mis ideaalis võib tähendada hoolikat renoveerimist ja taastamist, praktikas aga nii mõnigi kord täielikku ümbertegemist, nt lähtudes kaasaegsetest nõudmistest elamute soojapidavusele ja ehitajate

¹⁷⁴ Maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2007-2010. Tallinn: Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium, 2006, lk 15.

lihtsustatud arusaamadest erinevatest ehitusviisidest.. Korras elamutele sekundeerivad piiratud võimalustest ja seeläbi remondivõimetusest tulenevalt rahuldavas või halvas olukorras hooned. Eriti leidub neid kõrvalhoonete hulgas, mis ajalooliselt küll taluõuel olulist funktsiooni omasid, kuid nüüd otstarbe puudumise tõttu sageli lagunema jäetakse.

Suurem osa arhitektuuripärandi väärtusi kahandavatest otsustest tehakse lihtsalt teadmatusel. Seda toidab paljuski kohaliku pärandi, selle erisuste ja väärtuste mittetundmine. Vähesel määral esineb Vormsil ka Riin Alatalu poolt tähelepanu juhitud suhtumist, et „pärandi säilitamise ja keskkonna hoidmisega võiksid tegeleda naabrid“¹⁷⁵ – kohaliku traditsiooniga ollakse tuttav ja seda peetakse oluliseks, kuid ise selle säilimisse panustamisest niivõrd huvitatud ei olda.

3.3. KOHALIKU ARHITEKTUURIPÄRANDI SÄILITAMISE VÕIMALUSI

Taluarhitektuuri ja külamaastiku tuleb ilmtingimata säilitada elukeskkonnana. Alatalu rõhutab, et „taluarhitektuuri kaitse mõte ei saa olla mingile ajastule või ajahetkele omase külakeskkonna külmutamine, pigem vastupidi – olemasolevat arvestav areng koos selle juurde kuuluvate võimalike „veidrustega“ tekitab pidevalt uut pärandit.“¹⁷⁶

Taluarhitektuur ei ole kunagi olnud staatiline ning hooneid on ikka vastavalt vajadusele ümber ehitatud ja lammutatud. Vernakulaarse ehituspärandi säilitamine eeldab arengu ja muutuste paratamatuse tunnustamist,¹⁷⁷ kuid püüda võib halvatooniliste muutuste pidurdamist, paremal juhul vältimist.

Selleks on Eestis küll olemas valik seadusandlikke vahendeid, kuid kuna paljud hetkel esinevad ohud taluarhitektuurile võib koondada teadmatuse alla, siis ei piisa vaid seadusandlikest lahendustest ja tuleks panustada ka n.ö pehmetele meetoditele õpetamise ja teavitamise teel.

3.4. SEADUSANDLUS

Arhitektuuripärandi kaitset on Eestis seadusandlikul tasandil võimalik korraldada objektide või alade riiklikeks mälestisteks nimetamise ja miljööalade määramise läbi. Riiklike

¹⁷⁵ R. Alatalu, Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand. Rahvusliku taluarhitektuuri kehtmine ja kaitse arengukava „Maa-arhitektuur ja –maastik. Uurimine ja hoid“ valguses. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond. 2007, lk 51.

¹⁷⁶ Sealsamas, lk 11.

¹⁷⁷ Charter on the built vernacular heritage. ICOMOS. Mexico, 1999.

mälestiste ja muinsuskaitsealade temaatikat reguleerib Muinsuskaitseseadus. Omavalitsuste kohustus väärtuslikku keskkonda säilitada on määratletud Planeerimisseaduse ja Ehitusseadusega. Kultuuriväärtuste kaitse on Looduskaitseseaduse § 29 kohasel ka rahvusparkide ülesanne, kus üks kaitstavaid aspekte on rahvuspargi alal asuv kultuuripärand.¹⁷⁸ Kuna Vormsi saar ei ole rahvuspark ega selle osa, siis ei ole rahvusparkide temaatikat siinkohal käsitletud.

3.4.1. Muinsuskaitse

Taluõuedega seonduvaid hooneid¹⁷⁹ on hetkel kultuurimälestiste riiklikus registris¹⁸⁰ muude valdkondadega võrreldes väga väike osa. Eestis on arhitektuurimälestistena riikliku kaitse all hetkel ligikaudu 63 talu 247 hoone ja rajatisega,¹⁸¹ lisaks koondmälestistena muuseumihooneid (nt Eesti Vabaõhumuuseum) ja ajaloomälestistena 10 ajalooliste isikutega seotud talu. Ligemale kolmandiku sellest nimekirjast moodustavad Koguva küla hooned Muhumaal ning mitmest Saaremaa talukompleksist kaitse all vaid tuulik. Läänemaal on arvele võetud 13 objekti (kaks talu Lihula vallas ja Ants Laikmaa kodukoht). Vormsil pole ühtegi taluarhitektuurimälestist.

Riiklikuks mälestiseks tunnistamine annab küll võimaluse toetuste taotlemiseks,¹⁸² kuid ühtlasi peab Muinsuskaitseseaduse § 16 lõige 1 kohaselt mälestise omanik ka vastutama ehitise säilimise eest. Iga kultuurimälestiseks olevat objekti peab ideaalis olema võimalik reaalselt kaitsta ja hoida nii, et selle väärtus ei kahaneks ning tunnused ei kaoks. Sellest lähtuvalt tuleks aktiivses kasutuses olevate hoonete, nagu elamud, puhul arvestada, et hoone talub vaid teatud määral muutmist ilma, et selle väärtused kaoks. Tänapäevase elukvaliteedi, tingimuste ja normide kohast elamut on aga vanast hoonest ilma muudatusteta võimatu saada.¹⁸³ Seetõttu oleks toimiva elukeskkonna puhul parim kui kaitse alla võtmiseks oleks

¹⁷⁸ Looduskaitseseadus § 26 lg 1.

¹⁷⁹ Käesolevates andmetes ei ole lähtuvalt töö peatähelepanust taluarhitektuurile välja toodud muid maa-arhitektuuri objekte.

¹⁸⁰ Kultuurimälestiste riiklik register register.muinas.ee.

¹⁸¹ Statistika võib registrisse kandmise andmetest tulenevalt olla ebatäpne, kuna käesoleva töö eesmärk ei ole põhjaliku muinsuskaitsealuste objektide alase statistika esitamine. Alatalu andmeil oli 15. VIII 2007 seisuga kaitse all 69 talu hooned. Hooneid loetleb ta 255. (R. Alatalu, Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand. Rahvusliku taluarhitektuuri kestmine ja kaitse arengukava „Maa-arhitektuur ja –maastik. Uurimine ja hoid“ valguses, lk 59).

¹⁸² Muinsuskaitseseadus § 29 lg 3.

¹⁸³ Eesti 20. sajandi arhitektuuri kaitsmise programm. Koost. Hansar, L., Kalm, M., Lankots, E. jt 2007.

omanikupoolne soov, ning valmisolek teha kõik mälestise säilimiseks– valmidus võtta vastutus ning seda ka kanda.

Kultuuriministeerium ja Muinsuskaitseamet algatasid 2007. aastal Eesti 20. sajandi arhitektuuri kaitsmise ja väärtustamise programmi, mille eesmärgiks on välja selgitada 1870.-1991. aastatel rajatud arhitektuuri paremik, mis väärib riiklikku kaitset kultuurimälestiseks tunnistamise näol. Maakondades läbi viidud välitööde käigus on tehtud ettepanekud edasiseks tegevuseks.¹⁸⁴ Kuigi projekt võiks teoreetiliselt muinsuskaitsealuste taluhoonete ning potentsiaalsete miljööväärtuslike alade arvu märgatavalt tõsta, polnud see antud projekti otseseks eesmärgiks. Muu hulgas kuna arvestati, et taluarhitektuuriga tegeleb vahetult enne käivitunud Maa-arhitektuuri ja -maastike arengukava.

Muinsuskaitset tuleks rakendada kõige olulisematele, paremas korras olevatele objektidele, kuid taluarhitektuuri puhul ei oma objekt tihti iseseisvana nii suurt väärtust kui koosluses teiste objektide ja toetava ümbrusega ning seetõttu on seda tihti otstarbekam kaitsta miljööväärtusliku hoonestusalana.

3.4.2. Miljööväärtuslik hoonestusala

Leele Välja defineerib miljööväärtuslikku hoonestusala kui „kohaliku omavalitsuse õigusaktiga (volikogu otsusega) üldplaneeringu või detailplaneeringu raames kehtestatavat piiranguala, kus kaitstakse olemasolevat ajaloolist hoonestust, ruumilist tervikut ja seda moodustavaid üksikelemente (hooned, hoonestusstruktuur ja planeering, haljastus, infrastruktuur).“¹⁸⁵

Miljööväärtuslike hoonestusalade määramise ning kaitse- ja kasutustingimuste seadmine on Eestis sätestatud 01. I 2003 jõustunud Planeerimisseadusega, mille eesmärk on mh tagada võimalikult paljude ühiskonnaliikmete vajadusi ja huvisid arvestavad tingimused säästva ja tasakaalustatud ruumilise arengu kujundamiseks, ruumiliseks planeerimiseks, maakasutuseks

¹⁸⁴ Sõltub hoonele omistatud väärtuskategooriast. Erinevad tasandid on: 1. riiklik muinsuskaitse ehk kultuurimälestiseks tunnistamine; 2. kohaliku omavalitsuse miljööväärtuslikud hoonestusalad; 3. andmebaasis (Kultuurimälestiste riiklik register) arvel olevad ehitised ja rajatised, mis on vajadusel võimalik kaitse alla võtta; 4. dokumenteerimine.

¹⁸⁵ L. Välja, Miljööväärtuslikud hoonestusalad planeerimisprotsessis, lk 4.

ning ehitamiseks.¹⁸⁶ Ajaloolise keskkonnaga arvestamine, selle hoidmine ja väärtustamine on üks enim avalikku huvi arvestavaid tahke tasakaalustatuse tagamiseks.¹⁸⁷

Seaduse kohaselt on miljööväärtuslike alasid võimalik käsitleda omavalitsuste üldplaneeringus, teemaplaneeringus ja detailplaneeringus.

Üldplaneeringu üheks eesmärgiks on väärtuslike põllumaade, maastike ja looduskoosluste kõrval ka miljööväärtuslike hoonestusalade määramine ja kaitse- ja kasutustingimuste seadmine (§ 8 lg 3). Millised need tingimused olema peaksid, tuleb otsustada lähtuvalt konkreetse koha ehitus- ja maakasutustavade lähtuvalt. Hansar viitab siinkohal kohalikule omavalitsusele haldusmenetluse seadusega antud kaalutusõigusele, mille kohaselt omavalitsus võib otsustada, missuguste tingimuste seadmine vajalik on, ning haldusmenetluse seaduse § 3 lg 2, mis nõuab, et langetatav otsus oleks kohane, vajalik ning proportsionaalne seatud eesmärgi suhtes. Üldplaneeringu seletuskirjas tuleb esitada alade valiku põhjendus ning selgitada millistest motiividest on otsuse langetamisel lähtutud.¹⁸⁸

Miljööväärtuslike alade käsitlemine üldplaneeringus on kohustuslik, kuid neid ei pea määrama, kui leitakse, et sellised piirkonnad puuduvad. Sellisel juhul tuleks vastav otsus ühes põhjendusega planeeringus ka ära märkida.¹⁸⁹ Praktikast tähendab see aga liigagi sageli, et peljates miljööväärtusliku alaga kaasnevat kitsendusi eelistatakse neist loobuda ka siis, kui sellise väärtusega piirkonnad omavalitsuse territooriumil olemas on.

Kui miljööväärtuslikud alad ja/või kaitse- ja kasutustingimused on üldplaneeringus määramata, võib selleks Planeerimisseaduse § 8 lõige 2 punkt 2 kohaselt koostada teemaplaneeringu – see on võimalus, mida vallad üha enam ka kasutavad,¹⁹⁰ ning mis loodetavasti viitab kohalike omavalitsuste kasvavale huvi kohaliku pärandi vastu, mitte üksnes kohustuse täitmisele. Teemaplaneeringut kasutatakse üldplaneeringu täpsustamiseks mõnes kitsamas valdkonnas ning miljööalade käsitlemisel võib selle planeeringuga seada üldplaneeringuga samaväärseid maakasutus- ja hoonestustingimusi.

¹⁸⁶ Planeerimisseadus § 1 lg 2.

¹⁸⁷ L. Välja, Miljööväärtuslikud hoonestusalad planeerimisprotsessis, lk 36.

¹⁸⁸ L. Hansar, Miljööväärtused linnas, lk 11.

¹⁸⁹ K. Hellström; M.Kais, Miljööväärtused maapiirkonnas. Maapiirkonna miljööväärtuslike alade käsitlemise juhend Põlvamaa näitel, lk 8.

¹⁹⁰ Peipsi looderanniku miljööväärtuslikud alad (2004); Noarootsi valla miljööväärtuslike hoonestusalade teemaplaneering (jõustus 2007); Kõlleste, Kanepi, Mikitamäe ja Värskas valla teemaplaneeringud (2009-2011); Viimsi valla teemaplaneering (2009); Muhu valla miljööväärtuslike külade teemaplaneering (algatatud 2010. a, koostamisel) (www.muhu.ee; vaadatud 20.04.2011).

Juhul kui miljööväärtuslikuks soovitakse määrata mingit üksikut ala ja üld- või teemaplaneeringut selle määramiseks pole otstarbekas koostada, kasutatakse selleks detailplaneeringut.¹⁹¹ Detailplaneeringut kasutatakse ka üldplaneeringu või teemaplaneeringuga määratud miljööväärtusliku hoonestusala piiride või kaitse- ja kasutustingimuste täpsustamiseks või muutmiseks, ning sellega on kinnistute piire arvesse võttes palju täpsemalt võimalik määrata hoonestusala piire. Samuti annab detailplaneering võimaluse käsitleda üksikuid hooneid.¹⁹²

Teine detailplaneeringut puudutav aspekt on, et miljööväärtuslikul alal kehtib detailplaneeringukohustus¹⁹³, mis tuleneb asjaolust, et tegemist on kõrgendatud avaliku huviga piirkonnaga.

Mida täpsemad kaitse- ja kasutustingimused planeeringus sätestatakse, seda parema tulemuse peaks teoreetiliselt saavutama. Põhimõtteliselt võib tingimusi esitada ka üldsõnalistelt, kuid see jätab arendajale või majaomanikule vabad käed, ning vastava kompetentsi puudumisel võib tulemus olla vastupidine kohaliku omavalitsuse (või avaliku huvi) ootustele. Ühtlasi on sel juhul vaidluste puhul ka raske millelegi osutada. Leele Välja viitab küll n.ö heale tavale „vaata, mida naabrid teevad“, mille kohaselt peaks uushoonestuse puhul analüüsima kümnet lähimat krunti ja selle hoonestust, kuid kui seda mõnes kohaliku omavalitsuse planeerimisdokumendis eraldi välja ei tooda, ei saa olla kindet, et tava järgitakse.

Tulenevalt Planeerimisseaduse § 5 lg 1 peab kohalik omavalitsus kehtestama valla ehitusmääruse valla või selle osade planeerimise ja ehitamise üldiste põhimõtete ja reeglite seadmiseks. Ehitusseaduse § 19 lg 4 punkt 4 lisab sellele nõudele miljööväärtuslike hoonestusalade planeerimise ja ehitamise põhimõtete ja nõuete esitamise kohustuse. Ehitusmäärus võib seada vaid üldisi põhimõtteid, nõudeid ja reegleid ja seetõttu on ehitusmäärus õiguslikult kõige nõrgem vahend. Igal juhul oleks ehitusmääruses soovitatav defineerida miljööväärtusliku hoonestusala mõiste ja eesmärk.¹⁹⁴

¹⁹¹ Planeerimisseadus § 9 lg 2 punkt 11.

¹⁹² Hansar, L. Miljööväärtused linnas, lk 12.

¹⁹³ Planeerimisseadus § 9 lg 10.

¹⁹⁴ L. Hansar, Miljööväärtused linnas, lk 13.

3.5. HETKEOLUKORD VORMSI VALLA EHITUSPÄRANDI KAITSEL

Vormsil on muinsuskaitse all Suuremõisa mõisa endised hooned, Saxby tuletorn ühes teeninduskompleksiga, Püha Olevi kirik ja õigeuskirik (kokku 24 objekti).

20. saj arhitektuuri inventeerimise käigus on Tõnis Padu Vormsilt ära märkinud Hullo asuva eestiaegse koolimaja, Norrby sihttuled ning Dibys asuva endise kolhoosi kontor-klubi.¹⁹⁵ Ühtegi taluhoonet ega miljööala pole ta dokumenteerida ega kaitse alla võtta soovitanud.

Kui alles koostatakse üldplaneeringut, siis on see kõige sobivam vahend miljööalade määramiseks. Vormsi vallas on kehtiv üldplaneering aastast 2004 olemas, aga kindlat seisukohta miljööalade suhtes selles ei võeta ning kaitse- ja kasutustingimused sisuliselt puuduvad. Planeeringus on esitatud andmed, et maakonnaplaneeringu kohaselt on terve Vormsi miljööväärtuslik,¹⁹⁶ kuid Lääne maakonna planeeringust sääraseid andmeid leida ei õnnestunud.¹⁹⁷ 2005. aastal koostatud maakonnaplaneeringu teemaplaneeringus „Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused“ on küll märgitud, et saar tervikuna on arvatud väärtuslikuks maastikualaks, ning seda põhjendatud kultuuriloolise tausta ja eheda, suhteliselt vähe rikutud looduskeskkonnaga,¹⁹⁸ kuid seda ei saa kindlasti seostada miljööväärtuslikkusega selle seadusandlikus tähenduses.

Nii nagu valla üldplaneeringus, on nimetatud teemaplaneeringus soovitatud elamu ja suvilakruntide planeerimisel kaaluda olemasolevate külade taastamist ja nende mõningast laiendamist. Väljaspool külasüdamikke on soovitatud eelistada ehitamist vanadele alusmüüridele.¹⁹⁹

Valla üldplaneeringust lisandub, et kuigi ajaloolised külad asusid majandustegevusest lähtuvalt mere ääres, ei elatu tänapäeval rahvas enam merest, ning seetõttu ei pea mereäärset ehitusviisi soosima kohtades, kus seda ajalooliselt pole olnud. Küll aga toetab üldplaneering külade struktuuri kompaktsemaks muutmist, pannes ette ajalooliste sumbkülade südameke taastamist, mille juures peab valdavaks jääma ühepereelamute ehitamine. Üldplaneering ei sea

¹⁹⁵ 20. sajandi ehituspärand. Läänemaa. Välitööde aruanne. Koost. Padu, T. Haapsalu, 2008; XX sajandi arhitektuur Kultuurimälestiste riiklikus registris (<http://register.muinas.ee/?menuID=architecture>).

¹⁹⁶ Vormsi valla üldplaneering, lk 77

¹⁹⁷ Lääne maakonna planeering. Koost. Lääne Maavalitsus. Haapsalu, 1998 (<http://www.lmv.ee/index.php?id=27439>).

¹⁹⁸ Lääne maakonnaplaneeringu teemaplaneering „Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused“. Koost. Lääne Maavalitsuse arengu- ja planeeringus osakond. Haapsalu, 2005, lk 15.

¹⁹⁹ Lääne maakonnaplaneeringu teemaplaneering „Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused“, lk 16.

täiendavaid piiranguid ja kitsendusi ehituslubade väljastamisel ja maa sihtotstarbe muutmisel, kuid ütleb, et ehitusloa ja projekteerimistingimustega võib anda üldised piirangud traditsioonilise ilme ja külakeskkonna miljöo säilitamiseks ning põhjendatud vajadusel nõuda kooskõlastust naabritega.²⁰⁰

Kuigi konkreetseid miljööväärtuslike hoonestusalasid ja täpsemaid kaitse- ja kasutustingimusi pole esitatud, on ruumilise arengu üldpõhimõtte üldplaneeringu sõnastuses „saare kui unikaalse loodusliku ja kultuurilis-miljöolise koosluse säilitamine võimalikult ehedal kujul ning tingimuste loomine selle merelise saarvalla keskkonnasäästlikuks arendamiseks.“²⁰¹ Sellest lähtuvalt on üldplaneeringus öeldud, et Vormsi külamiljöo ja selle arhitektuurilised erijooned vajavad lisauuringuid ning nende alusel vastavate nõuete täpsustamist. Eesti Vabaõhumuuseumilt tellitud uuring võetakse valla sõnul üldplaneeringu muudatuste tegemisel aluseks, ning siis tuleb kõne alla ka konkreetsete alade välja toomine.²⁰²

Külade miljööväärtuslikud üldnõuded on kehtivas planeeringus soovitatud kehtestada valla ehitusmäärusega ning külaelanike soovil nõuete täpsustamiseks koostada külade kaupa valla ehitusmäärust täpsustavaid kohalikke ehitusmäärusi, mis kooskõlastataks külakogukonna poolt.²⁰³ Neis kohalikes ehitusmäärustest kajastuksid kohustused ja soovitused miljööväärtusliku maastikustruktuuri ja selle ilme tagamiseks ja tasakaalustatud arendamiseks.²⁰⁴ Ühtegi sellist määrust pole seni koostatud.

Vormsi valla ehitusmäärusega kehtestatakse mh valla või selle osade, sh miljööväärtuslike hoonestusalade, planeerimise ja ehitamise põhimõtted ja nõuded ning ehitise arhitektuursed ja ehituslikud lisatingimused.²⁰⁵

Miljööväärtuslik hoonestusala on ehitusmääruse kohaselt „ajalooliselt väljakujunenud hoonestusviisi, haljastuse, ühtse ja omanäolise arhitektuuriga maa-ala, mis moodustab säilimist väärika tervikliku miljöo“²⁰⁶ ning Vormsi vallas on määruse kohaselt miljööväärtuslikud kõik külades piiritletud hoonestusalad ja volikogu otsustega määratud alad.²⁰⁷ Nimetatud piiritletud alad on kantud üldplaneeringu kaardile, ning hõlmavad kõiki

²⁰⁰ Vormsi valla üldplaneering, lk 75.

²⁰¹ Sealsamas, lk 74.

²⁰² Vallavanem Urmas Pau. Kirjavahetus 27. VI 2011.

²⁰³ Vormsi valla üldplaneering, lk 75.

²⁰⁴ Sealsamas, lk 77.

²⁰⁵ Vormsi valla ehitusmäärus, § 1 lg 1 p 1.1 ja 1.2.

²⁰⁶ Sealsamas, §2 lg 4 p 4.1.

²⁰⁷ Sealsamas, p 4.2.

külasüdamikke, peale Hullo, kus piire ei kehtestatud.²⁰⁸ Miljööväärtuslikud hoonestusalad on § 2 lõige 3 punkti 3.2 kohaselt detailplaneeringukohustusega.

Detailplaneeringute ja ehitusprojektide koostamisel ning ehitamisel tuleb määruse kohaselt arvestada vastavale hoonestusalale omaste hoonestus-ja ehitustavadega: kinnistute suuruse, hoonestuse ehitusjoone, hoonete korruselisuse, paigutuse ja suuruse, traditsiooniliste ehitusmaterjalide ja kujundusvõtete kasutamise ning haljastamise tavadega.²⁰⁹

Enne igasuguse ehitustegevuse algust peab igaüks vallast taotlema projekteerimistingimusi, ehitusluba, nõusolekut jms.²¹⁰ Selle, iseenesest mõistliku lähenemisviisi puuduseks on, et see seab kõrged nõudmised kohalikele planeerimise- ja ehitusega tegelevatele ametnikele, millele paraku üldjuhul ligilähedaseltki vastata ei suudeta. Käesoleva töö raames koostatud head tavad võiksid siin pisut abiks olla.

3.6. TOETAV JA HARIV TEGEVUS

Seadusandlikud tööriistad loovad taluarhitektuuri säilitamiseks hea aluse, kuid kohapealse kultuuripärandi kompetentsita võivad isegi väga põhjalikult koostatud dokumendid jääda võõraks nii kohalikele omavalitsusele kui majaomanikele. Alatalu viitab oma magistritöös Muinsuskaitseameti koostööle Jõelähtme vallavalitsusega ja tõdeb, et „ei saa eeldada, et valdkonnaga otseselt mitte tegelevad ametnikud mõistaksid ilma täiendava selgitustööta kultuuripärandi, eriti selle vernakulaarse osa väärtust ning selle hoidmiseks vajalikke tegevusi.“²¹¹ Külade arendamisel peaks kohalikke omavalitsusi toetama arhitektuurpärandi valdkonna ekspert, kuna planeerimistegevus on maastikupildi edasisel kujunemisel üks olulisemaid instrumente.

Peale selle on enamus teemaplaneeringutes esitatud kaitse- ja kasutustingimusi vähemal või rohkemal määral üldistatud, kuid tegelikkuses on iga hoone ja inimene erinevad ning vajaksid personaalsemat lähenemist, mida on aga rakse tagada eeskirjadega, hoopis efektiivsem on kompetentne spetsialist, kes suudaks iga üksikjuhtu koos kontekstiga analüüsida.

²⁰⁸ Vormsi valla üldplaneeringu kaart. <http://www.spordilinn.ee/vormsi/> (vaadatud 22.04.2011).

²⁰⁹ Vormsi valla ehitusmäärus, §2 lg 4 p 4.3.

²¹⁰ Vallavanem Urmas Pau. Kirjavahetus 27. VI 2011.

²¹¹ R. Alatalu, Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand. Rahvusliku taluarhitektuuri kehtmine ja kaitse arengukava „Maa-arhitektuur ja –maastik. Uurimine ja hoid“ valguses, lk 75; Maa-arhitektuur ja –maastik. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2007-2010, lk 19; Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium. Eesti eluasemevaldkonna arengukava. 2008-2013. 2008, lk 36.

Hoidmistegevuses võiks regulatsioonide asemel suuremat tulu loota vabatahtlikust kaitsest ehk omanikuhoiust. Kuna vernakulaarse pärandi tagamaad ja väärtused on paljudele tundmatud või ei osata neid veel hinnata, siis vajavad nii kohalikud omavalitsused kui laiem avalikkus toetavaid ja harivaid tegevusi. Omanik, kes tunneb oma kodu ning seda ümbritseva keskkonna väärtusi ja eripära ning on uhke oma omandi üle, on altim ka seda hoidma. Kuid omanikku peab argise arhitektuuri väärtusi nägema õpetama. Inimese arusaamist miljööst on võimalik kujundada, sest inimene näeb seda, mida ta teab.²¹²

Kohalike omavalitsuste ja majaomanike abistamiseks ning seeläbi kohalike eripärade säilitamiseks, on mitmel pool mainitud toetustegevuse olulisust.²¹³ 2008 korraldatud seminaril „Ehitustegevuse jätkusuutlikus Eesti saarte ja randade miljööväärtuslikel aladel“ jäi kõlama seisukoht, et valla poolt tuleks maa- ja majaomanikke ning ehitajaid suunata pigem pehmelt, eeskätt koolituse ja teavitamisega, ning vähem piirangutega.²¹⁴ Kahjuks jääb tänasel päeval enamus valdadel sellisest kompetentsist puudu, ning senised sammud toetussüsteemi loomisel on jäänud seni võrdlemisi jõuetuks.

Ühe vahendina on soovitatud nõustamistegevust ja 2010. aastani kehtinud Maa-arhitektuuri arengukava meede 4.1 nägigi ette maa-arhitektuuri nõustamiskeskuste võrgustiku loomist. Võrgustikku, selle esialgses tähenduses ei moodustunud, küll aga hakkas tööle nõustamiskeskus Eesti Vabaõhumuuseumis ning arendati koostööd teiste samalaadsete ühendustega (Säästva Renoveerimise Infokeskus, MTÜ Vanaajamaja). Uues koostamisel olevas arengukavas on plaanis seda teemat edasi arendada ning võrgustiku põhimõtted on väljatöötamisel. Küsimus on, kuidas võrgustiku tegevust võimalikult optimaalselt korraldada, et ei oleks dubleerimist, ning et terve Eesti saaks kaetud.²¹⁵ Hetkel on olukord selline, kus olemasolevaid professionaalseid nõustajaid on vähe ning aja ja vahendite nappus tähendab, et iga abivajajani lihtsalt ei jõuta. Nõustamistegevus on aga efektiivseim konkreetse objekti juures.

²¹² L. Hansar, Kuidas mõõta miljööd? – Ehitamine miljööväärtuslikel rannaladel. Muhu: Muhu vallavalitsus, Eesti Arhitektide Liit, 2009, lk 17.

²¹³ Vt Ehitamine miljööväärtuslikel rannaladel; L. Välja, Miljööväärtuslikud alad planeerimisprotsessis; Maa-arhitektuuri ja –maastike riiklik arengukava; Teemat on mh arutatud Eesti Vabaõhumuuseumi, Muinsuskaitseameti ja Keskkonnaameti spetsialistide ümarlaul, ning Eesti Vabaõhumuuseumi Maa-arhitektuuri programmi ja Eesti Rahva Muuseumi Omakultuuride osakonna ümarlaul 2011. aastal.

²¹⁴ Seisukohti ümarlaualt „Soovitused ehitustegevuse suunamiseks miljööväärtuslikes külates. – Ehitamine miljööväärtuslikel rannaladel. Muhu: Muhu vallavalitsus, Eesti Arhitektide Liit, 2009, lk 24.

²¹⁵ Elo Lutsepp, 21. IV 2011.

Suuremates linnades ja asulates on suhteliselt lihtne kompetentseid konsultante leida, kuid väiksemad paigad ja eriti väikesaared nagu Vormsi jäävad siinkohal pigem hätta. Arhitektuuripärandi ja seda arvestava planeerimise nõustajate süsteemi oleks Eestis võimalik üles ehitada analoogselt põllumajanduskonsulentide võrgustikule. Eesti Põllu- ja Maamajanduse Nõuandeteenistus koosneb nõuandekeskustest, iseseisvatest konsulentidest ning koordineerivast üksusest, milleks on Maaelu Edendamise Sihtasutus. Eestis on 2011. aasta seisuga 15 maakondlikku nõuandekeskust ja 215 kutsega konsulenti²¹⁶, kelle tegevus on suunatud nõustamisele, täiendkoolituste korraldamisele ja teabe levitamisele põllumajanduse ja maaelu valdkonnas. Keskused on oma olemuselt iseseisvad üksused, kes tingimustest tulenevalt on kas iseseisvad juriidilised isikud või seotud talu- või tootjate liitudega. Nõuandesüsteemi toimimise tagamine finantseeritakse riigieelarvelistest vahenditest ja nõuandeteenuse eest tasumiseks on tootjatel võimalik taotleda toetust.²¹⁷

Põllumajandussektori konsulentide kutsestandardi kohaselt peab konsulendil olema erialane haridus või läbitud vastav täiendkoolitus. Tema töö peaesmärk on korrastatud teabe edastamine ja nõustamine lähtuvalt kliendi vajadustest, soovidest, võimalustest ning piirangutest. Rohkele suhtlemisele baseeruv töö on sesoonne, vahelduva iseloomuga, vaimset ja füüsilist pingetaluvust nõudev ning fikseerimata tööajaga.²¹⁸

Uue kompetentsete renoveerimiskonsulentide võrgustiku loomine on töömahukas ja kulukas ettevõtmine – alternatiiviks võiks olla maakonna või kohalike muuseumite juurde sääraste keskuste loomine. Ahvenamaal täidab inventeerimise, andmete kogumise ja talletamise ning ka nõuandmise ja toetuste eraldamisega seonduvaid ülesandeid Ahvenamaa Muuseumi miljööle ja renoveerimisele suunatud osakond.²¹⁹ Vähestel maakondlikel või kohalikel muuseumitel Eestis on olemasoleva hoonestuse uurimise ja hoidmisega seotud eesmärged või võimalusi ning veel vähematel (kui üldse) nõustamiseks vajalikku kompetentsi.

Rootsis levib üha enam avalikus- ja erasektoris (lääni- ja kommuunivalitsustes, muuseumides, konsultatsiooni- ja arhitektuuribüroodes) arhitektuuripärandi spetsialistide²²⁰ ametikohtade loomine, kelle peamine ülesanne on olla abiks kultuurilis-ajalooliste väärtuste kaitsel nii

²¹⁶ Mh on olemas taimekasvatuse-, loomakasvatuse-, mesindusekonsulendid, aga ka kogukonna arengu konsulent, kelle ülesanne on kohaliku kogukonna arenguprotsessi toetamine ja arengu nõustamine.

²¹⁷ Maamajandusteabe kodulehekül. <http://pikk.ee/est/Nouandesyssteem/> (vaadatud 20. IV 2011).

²¹⁸ Kutsekoda. Kutsestandard „Konsulent IV, V“, lk 6.

²¹⁹ Yngve Österlund, Carola Boman ja Aino-Maria Niemelä: Ålands Museibyrån, Ahvenamaa, 22. III 2011.

²²⁰ Levinuim ametinimetused on byggnadsantikvarie ja bebyggelseantikvarie.

üksikobjektide kui suuremate alade puhul ja senised kogemused ning statistika on näidanud, et nende olemasolu või kaasamine mängib pärandi säilimisel suurt rolli.²²¹

Kitsa spetsiifikaga erialaspetsialisti palkamine otse mõne väikese kohaliku omavalitsuse juurde on tänases Eestis küllaltki mõeldamatu – see pole lihtsalt otstarbekas – kuid ettepanek, et spetsialist tegeleks mitme kas külgneva alaga või sarnaseste piirkondadega (nt erinevate ajalooliselt rannarootsi piirkondadega), võiks ehk juba kaalumist väärida. Selline käik eeldaks omavalitsuste vahelist koostööd ning jällegi riigi sekkumist.

Nõustaja ülesanne peaks mh olema renoveerimisalase teabe edastamine lähtudes konkreetsest objektist ja selle omanikust. Lisaks probleemidele osutamisele ja lahenduste välja pakkumisele, peaks konsulent nõustama ka materjalide valikul ning alternatiivide leidmisel, ning omama esmast ülevaadet materjalide saadavusest.

Kuni Eestis taluarhitektuuri valdkonnas riikliku nõustajate võrgustikku pole loodud, on mitmeid tegevusi võimalik ära teha olemasoleva tööjõuga või kompetentsi projektipõhiselt sisse ostes. Kuigi riigipoolne toetus suunaks omanikke ilmselt meelsamini huvituma oma taludest ja mõistma nende ajalugu ja väärtust, pole hetkel rahalise toetuse võimalusi eraomanike vara korrastamiseks, kuid teatud kogukonnale suunatud projektidele on võimalik siiski rahastust leida. Paljude ettevõtmiste tarbeks piisab hea tahte ja initsiatiivi olemasolul vaid vähesest finantseerimisest. Näiteks kiitussüsteemi loomine väärtuslikele ning asjatundlikult ja säästvalt taastatud hoonetele ei too kaasa kitsendusi ega kohustusi, vaid on mõeldud tunnustamaks hästi säilitatud hoonete omanikke ning innustama nii neid kui teisi märkama nende kodu väärtusi.²²²

Vernakulaarse ehituspärandi harta toob välja, et kaitsmaks vernakulaarse arhitektuuri kultuuriväärtusi, peaks asetama rõhu mh üldsuse, eriti noorema põlvkonna, teadlikuse tõstmisele.²²³ Seda on võimalik teostada kohalikku pärandit populariseerivate tegevuste kaudu. Näitused, ekskursioonid ja teabepäevad peaksid esmajärjekorras olema suunatud saarel kinnisvara ja maad omavatele inimestele. Kuigi sedalaadi tegevusi võib suunata ka külalistele, ei mõjuta nemad otseselt pärandi säilimist. Samuti saaks tõsta ehituspärandialase õppe

²²¹ Boverket. Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. En analys av miljömålsenkäten. 2009, lk 8-11; suulised andmed Ulrika Lindh: Slöjd & Byggnadsvård (Lääne-Rootsi jätkusuutlikkuse ja tervislike materjalide keskus), 25.10.2009.

²²² Ida-Virumaal on Toila alevikus mitmed vanad ja väärtuslikud hooned tähistatud sildiga „Toila vana maja“ (nt suur osa Pika tn hoonestusest).

²²³ Charter on the built vernacular heritage, 1999.

osatähtsust õppeasutustes ning koostada saare külasid, hoonestust ja nende kujunemist kajastavaid õppe- ja infomaterjale.

Traditsioonilise hoonestuse ja renoveerimise tutvustamiseks ja innustamiseks on üha enam levimas koolituste korraldamine, mille organiseerimine võiks tulevikus olla konsulendi ülesanne, kuid mis on võimalik ka kohaliku omavalitsuse või mõne aktiivse kohaliku inimese või ühenduse algatusel. Vormsil oleks oluline korraldada traditsioonilise ehituse koolitusi, mis on koostatud just saare iseärasusi arvesse võttes. Mõtet on koolitustel, millest kohalikud elanikud kasu saavad, ning mida neil on võimalik rakendada. Seni on sääraseid konkreetsele piirkonnale suunatud koolitusi korraldatud peamiselt rahvusparkides (Lahemaal, Matsalus, Karulas, Soomaal) kuid kohalikust initsiatiivist sõltuvalt ka üle Eesti. Koolitusi korraldavad mitmed ühendid: Eesti Vabaõhumuuseum, Säästva Renoveerimise Infokeskus, Säästvad Ehituslahendused OÜ, Siksali Arendusselts MTÜ, OÜ Vana Maja, MTÜ Vanaajamaja, MTÜ Ajaloolised Võtted jt.

Mis tahes tegevust planeerides, veelgi enam nõustamistegevuses on esmatähtis tunda kohalikke traditsioone, ajalugu, aga ka tänapäeva, sest talude ja külade kaitsmiseks õigete otsuste tegemine eeldab olukorra põhjalikku tundmist. On oluline silmas pidada, et nõustamine ei tohi tähendada ette ära otsustatud arvamuste läbisurumist, vaid eeldab kompromisse ning parimate lahenduste otsimist nii omanikule kui hoonele, aga ka laiemale miljöole ja kohalikule kogukonnale ning Eestile tervikuna.

Teine määrav aspekt on kohaliku omavalitsuse huvi ja toetus hoidmistevõimele, eriti sellises väikeses geograafiliselt eraldiseisvas vallas nagu Vormsi. Kogu potentsiaali rakendamiseks on vajalik initsiatiiv ja kõikide asjasse puutuvate osapoolte kaasamine. Võimalusi maksimaalselt ning mõistlikult ära kasutades on võimalik leida kompromiss kaasaegsete nõudmiste ja esivanemate pärandi säilitamise vahel, ning hoida Eesti kultuurmaastikule olulisi hooneid ja miljöösid.

3.7. VORMSIL EHITAMISE HEAD TAVAD

Algse projekti lähteülesanne oli selgitada, mida saab Vormsil pidada asustusstruktuuris ja arhitektuuris tüüpiliseks ning koostada vastavalt sellele soovitud miljööväärtuste

hoidmiseks, mida saaks vajadusel võtta aluseks üldplaneeringu muudatuste tegemisel projekteerimise lähteülesannete ja renoveerimisprojektide kooskõlastamisel. Kuna vald ei olnud huvitatud teemaplaneeringu koostamisest ega kaitse- ja kasutustingimuste seadmisest, on soovitusel koostatud heade tavadena.

Vormsi külade võlu peitub hoonete suhteliselt ühtses ilmes, kujus, suuruses ja heas tihti rikkumata seisundis ning romantilises külamiljöö. Igaühest, maa- ja majaomanikust külaliseni, sõltub selle keskkonna parem väljanägemine ning ehituspärandi ja omapärase külamiljöö säilitamine.

Ühelt poolt tuleks võimalikult palju säilitada saarele omast ajaloolist hoonestust ja olemasolevat sumbkülastruktuuri. Samas peaks sobitama uusi hooneid ja rajatise vanadega nii, et ei tekiks häirivat ebakõla ning ei rikutaks neid väärtusi, mille pärast piirkond silmapaistev on.

Saare miljöö moodustab kogu saare keskkond, seetõttu tuleks Vormsil pärandit märgata ja hoida igal pool, ka külades, kus väärtuste kontsentratsioon on madalam ja mida siinkohal välja pole toodud.

Erilist tähelepanu tuleks pöörata miljööliselt kõige väärtuslikumatele Norrby, Diby ja Rumpo küladele, mille väärtused peituvad hästi säilinud II maailmasõja eelses krundijaotuses, arhitektuuris ning neid toetavas haljastuses ja teedevõrgus ning küla harmoonilises üldilmes. Hullo omariiklusperioodil rajatud suvilate piirkond koos ühiskondlike hoonetega²²⁴ illustreerib ilmekalt üht arenguetappi saare ajaloost – kujunemist suvituspiirkonnaks. Siingi on piiratud alal hoonestus ja asustusstruktuur valdavalt algse ilmega ja väärriks hoidmist ja esile tõstmist.

Suurimat arhitektuurset vabadust võiks lubada Hosbys, kus ajaloolise substantsi osakaal on minimaalne ja Borrbys, mille ajaloolisest hoonestusest enamus on hävinud ja autentselt säilinud hooneid on vähe.

Järgnevate soovitude üheks ajendiks on vajadus, et külamiljöösse püstitataks sobilikke lihtsaid vernakulaarseid hooneid, linnamajad jäägu linna.

²²⁴ Küla keskel külatee ääres kahel pool ridamisi paikneva Kalffi, Käänaku, Aia, Pedaja, Ellermaa, Uuekopli, Solhemi ning ühiskondlikud hooned: praegune ja vana vallamaja, koolimaja, kauplus, lasteaed rahvamaja.

Peamised põhimõtted

- Hoidmine ja säilitamine põhineb austusel olemasoleva materjali, kasutuse, seoste ja tähenduste vastu. Muuta tuleks nii palju kui vajalik, nii vähe kui võimalik.²²⁵ Eesmärk peaks olema maksimaalne originaalsubstantsi säilitamine. Mart Kalm on öelnud: „Kui vana asi (maja) ei meeldi, võib selle moodsaks ära rikkumise asemel maha müüa. Neid inimesi, kes vana väärtustavad – tuleb aina juurde.“²²⁶

145. Mitu aastat kestnud renoveerimistöõde käigus on taastatud elamu algupärane ilme. Laudis on välja vahetatud, kuid säilitatud on karniisivööga eraldus. Algsete eeskujul valmistati uued aknad (k.a. veranda). Rumpo Jobbesa elamu on saare kõige läbimõeldumalt korrastatud eluhoone.

- Tehiskeskkonna üheks iseloomulikumaks jooneks on, et ta vajab pidevalt hoolt. See on odavam kui mistahes parandamine või hoone laokile jätmine ja seejärel taastamine.

146. Norrby Hansase talu elamut hooldatakse korrapäraselt, seetõttu on see tänaseni algupärasena säilinud.

²²⁵ The Burra Charter. The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance. With associated Guidelines and Code on the Ethics of Co-existence. 1999. Artikkel 3 punkt 3.1.

²²⁶ M. Kalm, Muinsuskaitse või muinsushoole. – Ehitamine miljööväärtuslikel rannaaladel. Muhu: Muhu vallavalitus, Eesti Arhitektide Liit, 2009, lk 7.

- Taastamaks saare üht iseloomulikumat elementi, sumbkülade struktuuri, tuleks uute hoonete rajamisel esmajärjekorras ära kasutada varasema hoonestuse asukohad. Eriti Borrby, Kersleti, Fällarna, Förby, Söderby külades, kus külasüdames on hulgaliselt hävinud hoonestusega kinnistuid.

147. Kersletis asuva Holmi talu hooned on rajatud hävinud talu asemele. Endistest varemetest sai uus elamu.

- Kavandatavate hoonete puhul on määrav nende maht ja materjalikasutus. Vältida tuleks dominantsete uusehituste teket, sest ümbritsevatest silmatorkavalt suuremad hooned ei haaku olemasoleva arhitektuuriga. Üldlevinud on ohtratele eluliste näidetele põhinev seisukoht, et olulisem kui välimus on hoonete mastaap ja paigutus.²²⁷ Materjalivalikul tuleks eelistada kohalikus külamiljööis traditsioonilisi olevaid materjale.
- Norrby, Diby ja Rumpo külas tuleks traditsioonilistest kujundusvõtetest täpsemalt kinni pidada. Teistes saare külades võiks lubada vabamat ja moodsamat arhitektuurikäsitlust.

Olemasolev hoonestus

Hoone renoveerimisel ja ümberehitusel on vaja arvestada, et maja üldilme kujundavad paljud ehitusdetailid, mis peavad olema omavahel kooskõlas. Katuse kalde ja kõrguse muutmine, ehisdetailide kaotamine, sobimatute juurdeehituste rajamine, valed viimistlusmaterjalide kasutamine, vanade akende ja uste asendamine muudab maja stiilituks ja isikupäratuks. Kaovad ka väärtused.

²²⁷ Ehitamine miljööväärtuslikel rannaaladel, lk 24; L. Välja, Miljööväärtuslikud hoonestusalad planeerimisprotsessis; L. Hansar, Miljööväärtused linnas.

Lisaks elamute heakorrale on oluline ka abihoonete korrashoid ja säilitamine, kuigi enamustel hoonetel enam nõ igapäevast funktsiooni pole on abihooned nagu elamudki olulised miljöo kujundajad ning kõnelevad palju kohalikust ajaloost.

Elamud

- Olemasolevaid traditsioonilisi elamuid tuleks säilitada võimalikult palju. Varasema renoveerimise ja/või ümberehitustega rikutud hoonet on võimalik taastada, kuid see ei tähenda, et iga muudatus oleks rikkumine.
- Vana maja väärtus seisneb mh ajaloolistes materjalides. Liiga tihti vahetatakse uute vastu sisuliselt heas korras olevad aknad, uksed, laudis, ehis- või muud detailid. Mida rohkem vana eemaldada, seda enam ajaloolist väärtust kaob. Hoone välisilme värskendamine ja korrastamine ei pea tähendama voodrilaua ja detailide täielikku väljavahetamist. Tihti piisab olemasolevate detailide parandamisest, vana värvi eemaldamisest ja uuest värvimisest.
- II maailmasõja eelne profileeritud laudis on väga väärtuslik ja väljavahetamist peaks tõsiselt kaaluma. Tihti piisab kahjustatud osade välja vahetamisest. Asendamisel tuleks kasutada sama laiuse ja sama profiiliga laudist.
- Vormsile on iseloomulik tagasihoidlikumate ootripõhiste toonide ning nn rootsi värvi kasutus. Lähtuvalt ajaloolisest traditsioonist ja külade miljöolistest väärtustest tuleks värvitoonide valikul olla ettevaatlik. Vältima peaks põhitoonina erksate ja pastelsete rohelist, eriti siniste ja roosade toonide kasutamist, kuna need rebiksid hooned kontekstist kohatult välja. Samuti ei ole siin levinud heledad valgel põhinevad toonid. Kohaliku konteksti arvestamine fassaadivärvide valikul on üks lihtsamaid viise harmoonilise miljöo hoidmiseks.
- Akende ja uste vahetus on kulukas ettevõtmine. Seetõttu tasuks enne põhjalikult nende olukorda uurida. Ajalooline aken, mille värv kulunud ja puit ilmastiku käes halliks tõmbunud, ei ole veel kasutu. Kitiparanduste või uue kittimise ja värvimisega annab oluliselt raha kokku hoida. Alles äärmisel vajadusel tuleks aknaid ja uksi hakata asendama. Seda võiks teha täpsete puidust koopiatega – eriti tuleb siin jälgida peenikeste prosspulkadega verandaaknaid – sest tänased tüüpsõlmed on omaaegsetest oluliselt robustsemad ja kipuvad rikkuma maja välisilme. Täpsete koopiate valmistamine on suhteliselt kallis ja kui see tõesti võimalik ei ole, siis tuleks alternatiivina tellida siiski puitaknad, mitte tänapäevased plastikaknad, mis mõjuvad vanal majal lamedalt ja võõralt,

et mitte öelda koledalt. Peale selle ei hinga kaasaegsed plastikaknad nii nagu puitaknad ning võivad rikuvad hoone sisekliima.

Akende vahetusel lähevad kahjuks tihti kaduma ka piirdelauad, millel on aga nii dekoratiivne kui praktiline funktsioon – nii ei pääse vesi akna ja seina vahelt konstruktsioone mädandama. Samal põhjusel on olulised ka akna veeninad. Kui piirdelauad vajavad välja vahetamist, siis tuleks seda teha koopiatega, et mitte rikkuda ehitise välisilmet.

148. Rumpo Martise talu veranda aknad on vahetatud puitakende vastu ja hoone traditsiooniline ilme on säilinud.

- Katused on üks silmatorkavamaid elemente külamiljööös. Vormsi on üks väheseid piirkondi Eestis, kus on ajalooliselt olnud levinud nii lai valik erinevaid katusekattematerjale. Traditsioonilised on puitkatused, rookatus, valtsplekk ja tsementkivi.

Plekk-katustest tuleks vältida kaasaegset profiilplekki ja eelistada saarel 20. sajandi algul kasutatud valtsplekki. Odavam alternatiivina on sobilik Rannila Klassik, mis imiteerib valtsplekki, kuid koosneb pikkadest paanidest. Selle hinnavahe võrreldes profiilplekiga on võrdlemisi väike.

Kivimaterjalidest tuleks eelistada halle toone, kuna tänapäeval peamiselt kasutatav punane kivi mõjub kohalikus külamiljööös võõrapäraselt.

Odavam alternatiivina on sobilik ka kaasaegne asbestivaba eterniit, sest eterniit on Eesti külamaastikus pikka aega domineerinud ning harjumuspärane. Selle tagasihoidlik hall toon ja vorm mõjuvad külamaastikus neutraalsena.

149. Esimesel fotol on 20. sajandi alguses paigaldatud valtsplekk, kõrval fotol kaasaegne valtsplekki imiteeriv plekk-katus. See pole profiilplekist oluliselt kallim, kuid mõjub palju traditsiooni järgivamalt.

- Hoone välisilmet mõjutab vana kauni profiiliga korsten, mida tänapäeval kiputakse unustama ja kergekäeliselt lihtsa profiiliga pitsiga asendama. Ometi mõjutab see esmapilgul tühise detailina tunduv hooneosa maja eripärasust.

150. Uus silikaattellistest korstnapits on laotud vanast eeskuju võttes sama profiili järgi ning säilitatud hoonele omane ajalooline detail.

- Ajaloolise hoonestuse renoveerimisel tuleks vältida imiteerivaid materjale (kiviimitatsiooniga katuseplekk, plastvooder, fassaadiplaadid jne). Kaasaegsed materjalid mõjuvad ebaesteetiliselt ja võltsilt, ning lubadus hooldusvabadest materjalidest on eksitav, sest hooldusvabu materjale pole olemas – plastmaterjalid määrduvad kiiremini ja enamgi kui puit.
- Soojapidavuse parandamiseks piisab enamikes hoonetes tihendamisest. Hoonete välispidist soojustamist tuleks vältida välisilme ja proportsioonide rikkumise pärast – aknad jäävad auku ja räästaalune lüheneb. Eriti mõjutab see originaalis valtsplekiga kaetud olnud hooneid, mille räästas niigi lühem. Puithoonetele on igati sobiv ja toimiv seestpoolt soojustamine. Kui siiski otsustatakse välispidise soojustamise kasuks, tuleks

aknad nihutada seinaga tasa. See muudab kogu protsessi küll töömahukamaks, kuid lõpptulemus on igal juhul hulga kenam. Soojustamisel tuleks kasutada nõ hingavaid materjale – saepuru, tiserilaastu, tselluvilla, pappi – ja aurutõke paigaldamisel arvestada, et see vajab ka ventilatsioonisüsteemi sisekliima tasakaalus hoidmiseks. Soojustamisel tuleks vältida ka räästaste kinni ehitamist, seda eriti hoonete puhul, millel säilinud kaunid profileeritud sarikaotsad.

- Juurdeehitustest on sobivad varikatused, eeskojad ja verandad, mida siin ikka elamutele on lisatud. Kuid siingi tuleb jälgida nii mahtu kui kujundust, et need majaga haakuksid ning ei tekitaks ebakõla.

151. Vormsile on omased väiksed eeskojad nagu kujutatud esimesel fotol. Kuid neid võib tänapäeval kujundada ka suurematena nagu näha kõrvaloleval fotol.. Oluline on jälgida katusekuju ja eeskoja või veranda detailide (nt akende) sobitumist majaga (ülemine foto). Ajaloolise hoone puhul võib koda või katusealune olla ka moodne.

- Elamispinda on võimalik suurendada katusealuste väljaehitamisega, igati sobilikud on kohalikus miljööös vintskapid. Vanemate hoonetüüpide puhul, kus vintskapp pole olnud tavapärane, võiks selle paigutada hoone sellele küljele, mis on vähem külatee poole (enamasti tagakülg) ehk ei asu „avaliku ruumi“ suunas. Katuseaknad võiks paigutada sama põhimõtte järgi, sest nii mõjutavad võõrad elemendid vähem küla üldmiljööd.

152. Norrby Hanase elamu katusekorruse väljaehitamisel paigutati hoone tagaküljele vintskapp. Hoone teepoolne külg on aga säilitanud ajaloolise välimuse.

- Ruumipuudusest tulenevad vajadused on võimalik lahendada kõrvalhoonete ümberehitustega. Kui elamu õuel hoopis puudub on ruumistruktuuri seisukohalt parim kui hävinud hoone endisesse asukohta ehitataks uus elamu, kuid alternatiivina võib elamisfunktsiooniga hooneks ümber ehitada ka kõrvalhoone.

Kõrvalhooned

- Olemasolevaid traditsioonilisi abihooneid tuleks säilitada võimalikult palju. Kui hoonel kasutust ei ole, siis pole seda seetõttu mõtet lammutada hakata või lagunema jätta, sest pole võimalik ette näha, millal kellelgi selle järele vajadus võib ilmneda. Kui hoolitseda, et hoonel on korralik katus, võib hoone aastaid kasutuseta seista.

153. Vasakpoolsel fotol olev ait on hoolikalt restaureeritud. Lisaks uuele katusele on vahetatud ka otsaseina palke. Kuigi parempoolsel vanal rehel pole enam erilist otstarvet, on omanik võtnud vaevaks hoonele paigaldada katuse. Olgu või ajutine katus, aga hoone on selleks korraks päästetud.

- Abihoonete renoveerimisel tuleks säilitada senine fassaadikäsitlus (materjal, avad jne). Nt pole Vormsi kõrvalhoonetele iseloomulik laudise või krohviga katmine, ning seda võiks ka edaspidi vältida.
- Katusekattematerjalina sobib esmajärjekorras laast, laud ja roog, neutraalset halli tooni kivi (vt Vormsile omast tsementkivi vormi), seejärel kimm ja sindel. Odavamate alternatiividena asbestivaba eterniit ja bituumensindel. Plekki ei ole kõrvalhoonete katusekattena traditsiooniliselt kasutatud isegi Vormsil ja miljöö hoidmise huvides tuleks seda vältida ka edaspidi.
- Kasutuseta seisvale kõrvalhoonele võib anda kaasaegse funktsiooni – nt talli, lauda või rehealuse võib väravate tõttu kohandada garaažiks ja aidast on võimalik kujundada suvetuba või töötuba. Riideaitu võib sama moodi kasutada ka tänapäeval kui elumajades panipaiku napib. Kõige selle juures tuleks aga vältida hoone liigset muutmist.
- Jätkata tuleks traditsiooni, kus õuel on palju eraldi hooneid, ja vältida ühe suure hoonemassiivi teket, kuid kõrvalhooned võib paigutada ka traditsioonikohaselt ridamisi vinklisse. Tervitatud on ajalooliste raitade ehk koosehituste hävinenud osade taastamine.

154. Selle talu abihooned on paigutatud vastavalt printsibile, et Vormsile on omane mitmekesine katusemaastik. Miljöö hoidmise seisukohalt on see väga oluline.

Uushoonestus

Kinnistute moodustamine

Uute kinnistute ja hoonestusõiguse määramisel tuleks jätkata külale iseloomulikku struktuuri: nt sumbküla jäägu sumbkülaks. Siinkohal võiks lähtuda nii külade analüüsist (vt peatükk 2.6.) kaardimaterjalist kui igast üksikjuhtumist, mille analüüsimisel tuleks arvesse võtta kõiki küla kinnistuid ühes hoonestusega. Säärase mahuga analüüs on Vormsi külade suurust arvestades

igati jõukohane. Teiste kinnistute hoonestuse analüüs on aluseks ka hoonete paigutamisel ning mahtude ja arhitektuursete lahenduste otsimisel.

- Külasüdamesse rajatav taluõu peaks asuma külatee ääres. Kaugemal asuvatel ja külateelt märkamatul õuedel võiks ehitusvabadus olla suurem.
- Kinnistute tükeldamisel tuleks säilitada ajalooliste taluõuede terviklikus. Endiste ja praeguste kõrvalhoonete baasil ei tohiks moodustada uusi kinnistuid, vaid pigem moodustada need endiste põllulappide baasil.

Hoonete paigutamine

- Uushoonestuse planeerimisel tuleks silmas pidada, et kohaliku traditsiooni kohaselt on küladele iseloomulik elamust ja eraldi paiknevatest kõrvalhoonetest koosnev mitmekesine katusemaastik ja tagasihoidlikud mahud. Kuna Vormsile on olnud iseloomulikud koosehitused, võib erineva funktsiooniga majandushooneid ka ühe katuse alla koondada, kuid elamu peaks asuma omaette hoones (nt ei ole sobilik lahendus, kus elamu on ühe katuse all garaažiga).
- Elamu tuleks paigutada tänavapoolsest krundipiirist reeglina vähemalt 20 m kaugusele krundi sisemusse, kuna Vormsi külades (v.a. Hullo suvilate piirkonnas) ei ole elamute tänavajoonele või sellele lähedale paigutamine levinud ja sel viisil elamu eksponeerimine on erand. Kõrvalhooneid võib paigutada krundipiirile isegi külateepoolisel küljel.

155. Norrby külasüdames asub kaasajal hoonestatud Tinesa talu. Hoonete paigutamisel on järgitud külas valdavat traditsiooni, et elamu paikneb teest eemal krundi sisemuses ja esifassaadiga külatee poole. Kõrvalhoone on paigutatud peaaegu krundi piirile tee äärde. Kuigi rootslastest omanike elamu on välisilmelt pisut rootsipärane, on selle mahud hästi läbi mõeldud. Talu sobitud ajaloolisse keskkonda.

Mahud

- Tähtis ei ole olemasolevasse külamiljõesse ajaloolise ilmega majade ehitamine, vaid ehitatavate majade mastaap ja sobiv välisviimistlusmaterjalide valik ning selle tulemusel kujunev üldpilt. Käesolevad juhised on terve Eesti kontekstis väärtusliku külamaastiku hoidmiseks ning pigem väljakutse taluarhitektuuri ja traditsioonilise külamaastiku kaasaegseks tõlgenduseks.
- Hoone suurim ehitusalune pindala võiks olla sõltuvalt külast 80 m² kuni 160 m² (järgides n.ö traditsioonilistelt enamlevinud hoonetüüpe).
- Kataloogmaja võib kaaluda, kui see ei lähe miljööga vastuollu – parem heade proportsioonidega kataloogmaja ehk tüüpprojekt kui küündimatu eriprojekt. Hoone aluspind ei tohiks samuti olla alla 80 m², et vältida nõ putkamõõtu ehitiste kerkimist külakeskkonda. Kataloogmaja puhul on oluline jälgida katusekallet jm detaile, mis kergesti võõrapärasena mõjuvad.

Materjalikasutus

- Ehitamisel võiks kasutada saare kontekstis traditsioonilisi naturaalseid materjale ning vältida imiteerivaid materjale (kiviimitatsiooniga katuseplekk, fassaadiplaadid, plastvooder jne). Elamute puhul peaks domineeriv viimistlusmaterjal olema puit. Ka pae- ja maakivist fassaadid on kooskõlas saare ehitustraditsiooniga, kuigi neid materjale ajalooliselt elamute puhul ei kasutatud.
- Vormsile on peamiselt iseloomulik tagasihoidlikumate ookripõhiste toonide ning nn rootsi värvi kasutus. Erksad või pastelsed rohelised, sinised ja roosad põhitoonid rebiksid hooned kontekstist kohatult välja. Sõltuvalt hoone asukohast ja ümbritsevatest hoonetest võib aga mõni üllatav lahendus mõjuda huvitavalt. Kaasaegsete hoonete puhul võivad hästi toimida ka hallid toonid, mis vihjaksid ilmastiku käes kulunud puidule.
- Vormsi on üks väheseid piirkondi Eestis, kus on olnud levinud nõnda suur katusekattematerjalide valik. Sobilikud on puit, roog, kivi ning plekk. Värvitoonidest tuleks eelistada pruuni ja neutraalseid halle toone. Punane kivi on kohalikus külamiljões liigselt pealetükkiv. Vältida tuleks kaasaegset profiilplekki ning eelistada selle asemel valtsplekki või selle odavamalt alternatiivi Rannila Klassikut. Kaasaegsetest materjalidest on sobilik ka asbestivaba eterniit.²²⁸
- Uute palkmajade puhul peaks eelistama lihtsaid mahtusid ja vältima Kesk-Euroopa mõjudega kaunistusi. Palkmaja viimistlemisel tuleks valida halli või mustjat tooni peits

²²⁸ Vt ka Olemasolevad elamud.

vm puidukaitsevahend. Kindlasti tuleks vältida heleda (kollaka) puidu tooni välisviimistlust, mis pole ajaloolisele külamiljööle omane.

- Kindlasti tuleks vältida freespalkmajade ehitust. Nende esteetiline lahendus ja materjalikasutus on vastuolus kohaliku traditsiooniga ning pigem slaavipärane. Kuigi palkhoone on külakeskkonda igati sobilik, siis masinaga töödeldud ümar freespalk on odav ja ebaloomulik ehitusmaterjal. Äärmisel juhul tuleks selline hoone katta laudisega.

Uued kõrvalhooned

- Kõrvalhoonete fassaadimaterjalina võib kasutada puitu, looduslikku kivimaterjali, katusekattematerjalina puitu, roogu, halli tooni kivi, odavamate alternatiividena bituumensindlit, asbestivaba eterniiti ja viimase valikuna nn sileplekki.
- Uue abihoonete peaks planeerima reeglina krundi serva, nurka või lausa välisperimeetrile, nagu seda suhteliselt tagasihoidlike mõõtmetega taluõuedest tingituna traditsiooniliselt on tehtud.

156. Nende uute kõrvalhoonete proportsioonid on läbimõeldud ja materjalivalik õnnestunud. Kõik on selgelt kaasaegsed, kuid sobituvad hästi olemasolevasse külamiljöösse.

Norrby, Diby ja Rumpo

- Nendes külates tuleks lisaks eelnimetatud soovitustele ajaloolise hoonestuse väärtuste hoidmiseks uued elamud kavandada viilkatusega ja kompaktse nelinurkse põhiplaaniga, kus eenduvana võivad fassaadidel olla eeskojad või verandad. Elamu peaks olema ühe täiskorrusega, lisaks väljaehitatud katusealus. Sobilikud on vintskapid. Uute elamute ehitusalune pind ei tohiks Norrbys olla suurem kui 100 m², Dibys suurem kui 150 m² ja Rumpos suurem kui 125 m². Siinsetes külates peaks fassaadimaterjalina kasutama puitu, katusematerjalina puitu, roogu, valtsplekki või halli tooni kivi, mille valikul võiks lähtuda Vormsile tüüpilise tsementkivi vormist.
- Käesolevad soovitused nendes kolmes külas on ehitamisele küll piiravamad kui ülejäänud saarte külates, kuid see ei tähenda, et peaks ehitama ajaloolise ilmega elamuid. Peamine on Norrbys, Dibys, Rumpos pöörata erilist tähelepanu hoone paiknemisele krundil, selle mahtudele ning viilkatuse kasutamisele.

Soovituseks majaomanikele

Renoveerimis- või ehitustööde käigus võiks pidada päevikut ja toimuvat fotografeerida. Selle abil saab tehtut hiljem meenutada ning huvilistelegi tutvustada. Säilitada võib ka väljavahetatavate ehisdetailide osi, tapeedikihte vms.

4. KOKKUVÕTE

Magistritöös käsitletud Vormsi on tugeva piirkondliku eripäraga väikesaar, mille ehituspärand ja külakeskkond on eriline üle-eestilises kontekstis, ning vajab väärtustamist, hoidmist ja ka kasutamist. Saare veel küllaltki rikkalik rannarootslastest säilinud pärand on kõnekaks peatükk Eesti maa-arhitektuuris. Oma säilivuse ja II maailmasõja eelse ilme poolest on silmapaistvad mitmed talukompleksid ning lausa külad.

Vormsi hoonestuse arengus on olulised järgnevad sõlmpunktid, mida võib Vormsil nimetada ka katkestusteks:

- 19. sajandi lõpul lõppes vormsilastele omaste rehest lahus kodaköökelamute ehitamine ja hakati rajama uusi korstnaga häärberi tüüpi elamuid. 1940. aastaks oli säilinud vaid üks suitsutare tüüpi elamu;
- 1943-1944 lahkus suurem enamus tollaegsetest elanikest Rootsi ja asemele tulid sõjapõgenikud idast, kellest mitte kõik ei suhtunud neile usaldatud varasse austusega ja säästlikkusega ning suur osa hoonestusest hävis. Hooned lagunesid ka seetõttu, et uue elukorraldusega kadus nende otstarve;
- Eesti Vabariigi taasiseseisvumise järel teostatud maade tagastamine õigusjärgsetele omanikele tõi kaasa uued probleemid – suur osa maa- ja majaomanikest on Rootsi Kuningriigi kodanikud, kellest paljud näitavad Vormsis asuva vara vastu üles vaid leiget huvi. See muudab mitmete hoonete hooldamise ning külade arengu keeruliseks.

Kuigi rannarootsi traditsioon II maailmasõjaga katkes, on aastasade jooksul kujunenud Vormsi külamaastikus, ehituslikus substantsis ja taluõuedel traditsioonilisust palju säilinud. Uued elanikud-omanikud on saare ehituslikku traditsiooni paljus seda teadvustamata hoidnud. See on loomulik traditsiooni hoidmine, mis tuleneb olemasoleva keskkonna aktsepteerimisest.

Vormsi peamised väärtused on mitmes külas väga hästi säilinud sumbküla struktuur, traditsioonilise arhitektuuri võrdlemisi hea säilivus ning selle vaieldamatu eripära. Valdavalt II maailmasõja eelse hoonestuse ja 20. sajandist pärinevate elamute keskel on vaid üksikud sobimatud uusehitised. Samas on mitmeid ajaloolisi hooneid, mille välisilme on renoveerimisega rikutud. Siinsele hoonestusele on iseloomulikud lihtsad kuid Eesti kontekstis

pigem rikkalikult kaunistatud elamud, vinklis ehitatud kõrvalhoonete raidad ja pikad vähemalt kolmeruumilised aidad.

Igal külal on oma miljöoline eripära ja iseloom ning väärtusi leidub kõigis külates. Eriti ilmekalt peegeldub kohalik asustus- ja arhitektuurilugu Norrbys, Dibys ja Rumpos.

Taluarhitektuuri ja maapiirkondade väärtuste säilimiseks on vajalik mitme teguri olemasolu:

- põhjalikult ja läbimõeldult koostatud alusdokument, milles kajastuvad piirkonna arhitektuuritraditsioonid ja väärtused ning nende säilimiseks vajalikud tingimused;
- kohaliku omavalitsuse administratiivne suutlikkus ja oskus kehtestada reegleid ja jälgida nende täitmist;
- omanikepoolne valmidus ja soov olemasolevat hoida ka ilma seadusandliku regulatsioonita.

Kuni veel leidub külasid, mis on oma ajastule tüüpilise ilme säilitanud, tuleks planeeringute ja konkreetsete kaitse- ja kasutustingimuste abil külade arengut reguleerida ja ehitustegevust suunata, et praegusel kiirete muutuste ajal väärtused ei kaoks. Paralleelselt tuleks avalikkusele selgitada ja näidata kohaliku pärandi eripärasid ja väärtusi, sest vabatahtlik kaitse on aktiivses kasutuses olevale keskkonnale kõige tõhusam. Inimene, kes teab, milliste väärtuste keskel ta elab, on seda ka altim hoidma. Kohalik omavalitsus kui omanikud vajavad väärtuste äratundmisel ja hoidmisel abi. Kõige efektiivsem oleks kohalikku ajalugu, traditsiooni ja tänapäeva tundev spetsialist, kes suudaks iga üksikjuhtu koos kontekstiga analüüsida ning renoveerimisalast teavet edastada.

Kuigi antud töös on põgusalt peatunud ideel põllumajanduskonsulentide võrgustiku eeskujul ehituspärandi nõustamiskeskuste võrgustiku loomisest, ei jõuta tervet Eestit hõlmava võrgustikuni ilmselt veel nii pea. Kuni säärased võimalused puuduvad, on mitmeid tegevusi võimalik ära teha olemasoleva tööjõu, hea tahte ja initsiatiiviga. Hästi säilitatud hoonete omanikke tunnustamine, lihtsamate infomaterjalide koostamine ning traditsioonilise arhitektuuri koolituste ja õppepäevade korraldamine on teostatavad ka väikese finantseerimisega.

Magistritöös on esitatud head tavad ehitamiseks Vormsil, mis on abiks kohalikele ametnikele ja elanikele. Neis on põhimõteteks:

- odavam kui mistahes parandamine on hoonete järjepidev hooldus;

- kergekäeliste ja kiirete otsuste asemel säästev ja läbimõeldud lähenemine igasse renoveerimisotsusesse;
- uute hoonete rajamisel kasutada esmajärjekorras ära varasema hoonestuse asukohad;
- olulisem kui välimus on hoonete mastaap, mahud ja paigutus.

Välja pakutud heade tavade ja magistritöö muude osade põhjal on võimalik koostada trükis soovitud Vormsil ehitamiseks, samuti õppematerjali koolile. Harivate ja toetavate tegevuste „paketti“ saaks kohaliku omavalitsuse huvil ja toel hakata jõudumööda täpsemateks projektideks vormima, ning seejärel asuda neid täide viima.

Käesoleva magistritöö käigus ilmnes mitmeid teemasid, mis vääriksid uurimist, ning mille järele on ka vajadus, kuid mida töö maht käsitleda ei lubanud:

- kohalikud töövõtted, -tavad, ehitusmaterjalid ja konstruktsioonid;
- dekoratiivsete detailide (saelõikelised sarika- ja murispuuotsad, viilu- ja räästalauad) jäädvustamine ja süstematiseerimine;
- elamute välisviimistlusuuringud, kuni leidub hooneid, mis uurimisobjektideks sobivad;
- elamute plaanilahendused ja interjöörid;
- esmajärjekorras vajaks aga terve Eesti kontekstis lahendust renoveerimiskonsulentide temaatika.

Lootuses, et käesolevast magistritööst ka reaalset tulu tõuseb ning see piirkonna ehituspärandi hoidmisse ja väärtustamisse panustab, peab tõdema, et kohaliku hoonestuse ja keskkonna säilitamine on lõpuks ikkagi kohaliku omavalitsuse ja kohalike elanike kätes.

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD

Arhiiviallikad

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

Эстляндской Губернии Гапсальского уезда казенное имение остров Вормс. 1898. Koost.

Rosenthal. EAA, f 3724, n 4, s 806, lehed 8, 11, 16, 20, 21, 29, 34, 36, 37

План казенного имения острова Вормса Эстляндской губернии Гапсальского уезда.

Деревня Керслет. 1898. Koost. Vainovski, J. EEA, f 3724, n 4, s 807

План казенного имения острова Вормса Эстляндской губерний Хансальского уезда,

Деревня Гулло. 1903. Koost. Kronberg. EAA, f 3724, n 4, s 815

План казенного имения острова Вормса Эстляндской губернии Хансальского уезда.

Деревня Румпо. и 1900. Koost. Kronberg. EAA, f 3724, n 4, s 818

План казенного имения Вормса эстляндской губернии, Хансальского уезда. 1898. Koost.

Lipov. EAA, f 3724, n 4, s 811

Charte des auf der Insel Worms belegenden Dorfes Fellana. 1849. Koost. Schmidt, J. H. EAA,

f 3724, n 4, s 819 leht 1.

Eesti Rahva Muuseum (ERM)

Korrespondentide arhiiv:

KV1; KV230; KV231; KV266; KV308

Etnograafiline arhiiv:

EA 214

Fotokogu:

Võrgumaja Hullo rannas. 1932. Ränk, G. ERM Fk 629:11

Erjas talu saun Hakabacka. 1939. Ränk, G. ERM Fk 848:49

Erjas talu sepipaja. 1939. Ränk, G. ERM Fk 848:50

Jaaka-Siffers: suvikoda-saun: Förby. 1939. Ränk, G. ERM Fk 848:76

Greis: suvikoda-saun: Kerslet. 1939. Ränk, G. ERM Fk 848:80

Andrus: suvikoda-saun: Kerslet. 1939. Ränk, G. ERM Fk 848:81

Eesti Rahvusraamatukogu kaardikogu

J. H. Schmidt, Generalcharte von Ehstland in 2 Blättern [Kaart] : mit Untresützung des Vereins der Merino Zucht zu Orrehhoff, 1844

L. A. Mellin, Atlas von Liefland, Riga und Leipzig : bey Johann Friedrich Hartknoch, 1798

Muinsuskaitseameti arhiiv

K. Kikas, N. Rohtla, Ruhnu ajaloolise küla eksperthinnang. Mõisaprojekt OÜ, 2005.

Muinsuskaitseameti arhiiv A-5915

J. Rohusaar, Ruhnu küla ajalooliste hoonete inventeerimine. Dagopen OÜ, 2006.

Muinsuskaitseameti arhiiv

Svenska Odlingens Vänner (SOV) arhiivi fotokogu

valik Vormsi fotosid Eesti Vabaõhumuuseumi kogus, kuid SOV arhiiv kätte saadav ka

http://www.rnhf.se/index.php?option=com_content&view=article&id=102&Itemid=89 (vaadatud 09.02.2011)

Mehed nöörijaadel heinateol. Fällarna küla Erkosa. 1937. B601052-06

Suitsutare interjäär. 20. saj algus. B602144-33

Suitsutare Håkanbackanil. 20. saj algus. B602139-29

20. saj alguse moodne korstnaga elamu. 1936. B602418-30

Sviby pärast tulekahju. 13. VI 1932. SOV B602141-08

Moodne elamu. "Rälbe Smes". 1935. B602022-32

Suvitajad Villa Fridhemi õuel. 1936. B602418-27

Rosenbladi pansionaat. 1938. B602427-09

Suvila villa Fridhem. B602142-29

Maalrikursused. Vallamaja. 1934. B601085-32

Fällarna Larase. 20. saj algus. B602139-23

Pöördusega kõrvalhoone. Rumpo. B601142-19

Ait. Förby Jakas-Siffers. 1920. aastad. B602417-31

Kersleti Kampes talu sepikoda. B602257-01A

„Rälbe Smes“ taluõu. Vinklis laut.. 1935. B602022-34

Fällarna veskid. 20. saj algus. B602139-04

Võrgumaja Magnushofi ninal. 20. saj algus. B602258-03

Magnushofi häärber. 20. saj algus. B605265-02

Kersleti koolimaja. 20. saj algus. B615376-04

Hosby kõrts. B602139-17

Hullo pood. 1930 aastad. B602144-18

Publitseerimata käsikirjad

Alatalu, Riin. Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand. Rahvusliku taluarhitektuuri kestmine ja kaitse arengukava „Maa-arhitektuur ja –maastik. Uurimine ja hoid“ valguses.

Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond. 2007

Dahl, Efraim-Joel. Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana. Tallinn, 1973

Hellström, Kristiina; Kais, Maie. Miljööväärtused maapiirkonnas. Maapiirkonna miljööväärtuslike alade käsitlemise juhend Põlvamaa näitel. Põlva, 2011

Hellström, Kristiina. Vormsi maastikuhoolduskava. Hiiumaa, 2008

Raukas, Elo. Eestirootslaste ajalooline asustus, selle struktuur ja arhitektuur Noarootsi vallas. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia Muinsuskaitse ja restaureerimise teaduskond. 2002

Spuhl-Rotalia, Jaan. Wormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia. S.l., 191-?

Välja, Leele. Miljööväärtuslikud hoonestusalad planeerimisprotsessis. Tallinn: Siseministeerium, 2009

Kirjandus

Aleksejev, Igor. Eesti tuletornid. Tallinn: GT Projekt, 2003

Aman, Viktor. En bok om estlands svenskar. IV köide. Stockholm: Kulturföreningen Svenska Odlingens Vänner, 1992

Andresen, Lembit. Eesti algkoolid: ülevõtteid aastatest 1930-1940. Tallinn: Avita, 2006

Blees, Jakob. Estlandssvenskarnas historia i korta drag. Stockholm: Norstedt, 1924

Eesti rahvakultuur. Koost. Viires, A., Vunder, E. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008

Eesti rahvakultuuri leksikon. Koost. Viires, A. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007

Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja –killud. Koost. Viikberg, J. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999

Ehitamine miljööväärtuslikel rannaladel. MuHu: MuHu vallavalitsus, Eesti Arhitektide Liit, 2009

Habicht, Tamara. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst, 1977

- Hansar, Lilian. Miljööväärtused linnas. Tallinn: Keskkonnaministeerium, 2004
- Holst, Juta. Rannarootslane Eestis, eestirootslane ja medelsvensson Rootsis. - Läänemaa Muuseumi Toimetised VII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2003, lk 57-73
- Hyrenius, Hannes. Estlands svenskarna. Demografiska studier. Lund: C. W. K. Gleerup, 1942
- Laasi, Ants. Läänemaa rahvastik, asulastik ja liiklemine. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939
- Laasi, Ants. Ormsös landskapsbild. Tartu, 1940
- Luts, Arved. Võrgumajad Eesti mererannikul. – Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXV. Tartu, 1971, lk 22–54
- Läänemaa: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. 1, Üldosa. Toim. H. Haberman, E. Kant, H. Kruus jt. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1938
- Mothander, Carl. Rootsi kuninga valge laev. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011
- Märkmeid ja aastaarve vormsilaste ajaloost. Koost. Hammerman, M. Stockholm, 1998
- Peetsalu, Peeter. Eesti majakamaailm. Tallinn: Olion, 2006
- Plaat, Jaanus. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001
- Plaat, Jaanus. Vormsi usk: usuliikumised Vormsi rootslaste ja eestlaste seas 1740.-1990. aastail. – Akadeemia 2, 1999, lk 277-309
- Rootsi. Toim. Linde, B. Tallinn: Varak, 1935
- Russwurm, C. Eibofolke, oder, Die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf Runö: eine historisch-ethnographische von der Kaiserlichen Akademie der Wisserschaften zu St. Petersburg mit einem demidowschen Preise gekrönte Untersuchung. I, II ja lisade (Beilagen) köide. Reval, 1855
- Ränk, Gustav. Eesti rannarootsi elamu läbi aegade. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLI, 1996, lk 65–87
- Svärd, Sven. Kärrslätt – min by. Nynäshamn: Sven Svärd, 2007
- Söderbäck, Per. Estlands svenskbygd. Stockholm: Thule, 1939
- Tihase, Karl. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn: Kunst, 2007
- Troska, Gea. Eesti külad XIX sajandil: ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn: Eesti Raamat, 1987
- Troska, Gea; Šlõgina, Natalia. Tähelepanekuid rannarootslaste asulatest ja ehitustest. – Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XVI, 1959, lk 153–165
- Varjusurmast tõusnud. Eestirootslaste ja eestirootsi alade saatusest pärast Teist maailmasõda. Koost. Sarv, A. Tallinn: Huma, 1994

Wieselgren, Per. Ormsö ortnamn och bebyggelsehistoria. Lund: AB Lundequistska Bokhandeln, 1962

Õunapuu, Piret. Eestirootslased skandinaavia kultuuri vahendaja rollis. – Läänemaa Muuseumi Toimetised I, 1997, lk 102-112

Österblom, Lars Johan. Svenskarna i Östersjöprovinserna: minnen från 13-årig verksamhet som missionär på Wormsö samt en samling intressanta berättelser från Estland. Karlshamn: E. G. Johansson, 1927

Seadusandlikud ja muinsuskaitse dokumendid

Eesti 20. sajandi arhitektuuri kaitsmise programm. Koost. Hansar, L., Kalm, M., Lankots, E., jt, 2007. <http://www.muinas.ee/muinsuskaitsetegevus/projektid/arhitektuuri-inventeerimine> (vaadatud 05. IV 2011)

Ehitusseadus. RT nr 47, 15. V 2002

Charter on the built vernacular heritage. ICOMOS. Mexico, 1999.

http://www.international.icomos.org/charters/vernacular_e.htm (vaadatud 13. VI 2011)

CHIP: Cultural Heritage in Planning. Identifying cultural environments in planning. Ministry of Environment and Energy, Danish Forest and Nature Agency, 2000.

<http://www.sns.dk/udgivelser/2001/87-7279-298-1/hel.pdf> (vaadatud 13. IV 2011)

Maa-arhitektuur ja –maastik. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2007-2010. Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium. Tallinn, 2006.

<http://www.kul.ee/index.php?path=0x214x1280> (vaadatud 13. IV 2011)

Recommendation for the protection of built vernacular heritage. International Committee of Vernacular Architecture. Jeruusalemm, 1996.

http://continguts.rehabimed.net:8088/en_uk/AreaTecnica/Legislacion/Paginas/recomendation.aspx (vaadatud 13. IV 2011)

The Burra Charter. The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance. With associated Guidelines and Code on the Ethics of Co-existence. 1999.

<http://australia.icomos.org/publications/charters/> (vaadatud 20. II 2011)

Kõllest valla ja Kanepi valla ühine miljööväärtuslike alade teemaplaneering. Koost. Artes Terrae OÜ, Hüüp OÜ. Tartu, Pärnu 2009 – 2011

Looduskaitse seadus. RT nr 38, 21. IV 2004

Lääne maakonnaplaneeringu teemaplaneering „Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused“. Koost. Lääne Maavalitsuse arengu- ja planeeringus osakond. Haapsalu, 2005

Mikitamäe ja Värskas valla üldplaneeringuid täpsustav teemaplaneering „Setomaa kultuuripärand“. Koost. Maie Kais Projekt OÜ, Moodul Projekt OÜ. 2011

Muinsuskaitseseadus. RT nr 27, 27. II 2002

Noarootsi valla miljööväärtuslike hoonestusalade teemaplaneering. Koost. Noarootsi Vallavalitsus. Pürksi, 2008

Padu, Tõnis. 20. sajandi ehituspärand. Läänemaa. Vältööde aruanne. Haapsalu, 2008

Peipsi looderanniku miljööväärtuslikud alad. Koost. Entec AS Tallinn, 2004

Planeerimisseadus. RT nr 99, 13. XI 2002

Supilinna ruumilise kujunemise analüüs ja ettepanekud teemaplaneeringu koostamiseks. Koost. M. Hiob; N. Nutt (Artes Terrae OÜ). Tartu, 2010

Viimsi valla mandriosa üldplaneeringu teemaplaneering „Miljööväärtuslikud alad ja rohevõrgustik“. Viimsi Vallavalitsus, AS Pöyry Entec, 2009

Vormsi valla ehitusmäärus (vastu võetud 2005).
http://www.vormsi.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=128&Itemid=113
 (vaadatud 10. III 2011)

Vormsi valla üldplaneering. Koost. Deerevos OÜ, E-konsult OÜ, MTÜ Läänerannik. 2004

Vormsi valla üldplaneeringu kaart. <http://www.spordilinn.ee/vormsi/> (vaadatud 22. IV 2011)

Välja, Leele. Lahemaa Rahvuspargi kaitsekorralduskava alusuuringud ja rannakülade inventeerimine. Käsmu. Tallinn, 2010

Internetiallikad

Boverket. Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. En analys av miljömålsenkäten. 2009.
http://www.boverket.se/Global/Webbokhandel/Dokument/2010/Fordjupningsrapport_%20kulturmiljo_dec2009.pdf (vaadatud 10. IV 2011)

Eesti Saarte Kogu kodulehekülg. www.saared.ee (vaadatud 13. III 2011)

Futuropa: For a new vision of landscape and territory. A council of Europe Magazine. 1/2008.
http://www.landscapecitizens.se/pdfiler/Futuropa_1_EN.pdf (vaadatud 12. XII 2010)

Kivi, K. Oskar Friberg – vanim Vormsil elav rannarootslane.
<http://eesti.elu.delfi.ee/eesti/laanemaa/vormsi/elu/oskar-friberg-vanim-vormsil-elav-rannarootslane.d?id=43911427> (vaadatud 15. III 2011)

Kultuurimälestiste riiklik register: <http://register.muinas.ee/> (mh <http://kirikud.muinas.ee/>);
Kultuurimälestiste riiklik register. XX sajandi arhitektuur. <http://register.muinas.ee/?menuID=architecture>
Kutsekoda. Kutsestandard „Konsulent IV, V“. <http://www.kutsekoda.ee/fw/contenthelper/10352311/10352330> (vaadatud 19. IV 2011)
Maa-ameti kaardirakendus (mh ajalooliste kaartide rakendus). <http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGIS>
Maamajandusteabe kodulehekül. <http://pikk.ee/est/Nouandesysteem/> (vaadatud 20. IV 2011)
Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium. Eesti eluasemevaldkonna arengukava 2008-2013. 2008. https://valitsus.ee/UserFiles/valitsus/et/valitsus/arengukavad/majandus-ja-kommunikatsiooniministeerium/_eluasemevaldkonna_arengukava_2008_2013.pdf (vaadatud 19. III 2011)
Vormsi kohaliku omavalitsuse ametlik kodulehekül. www.vormsi.ee

Suulised allikad ja kirjavahetus

Elo Lutsepp: Eesti Vabaõhumuuseum, 21. IV 2011. Märkmed autori valduses
Hanno Talving. Kirjavahetus 11. IV 2011. Kirjavahetus autori valduses
Harri Rosenblad. Välitööd, 07. VII 2010. Märkmed autori valduses
Ilmar Koppelmaa. Välitööd, 07. VII 2010. Märkmed autori valduses
Mart Kalmu ja Elo Lutsepa kirjavahetus 04. II 2011. Andmed autori valduses
Piret Õunapuu loeng rannarootsi kultuurist 24. XI 2010 Tartus
Sune Häggblom. Välitööd, 07. VII 2010. Märkmed autori valduses
Sven Tiik. Välitööd, 04. VII 2010. Märkmed autori valduses
Ulrika Lindh: Slöjd & Byggnadsvård (Lääne-Rootsi jätkusuutlikkuse ja tervislike materjalide keskus), 25. X 2009. Märkmed autori valduses
Yngve Österlund, Carola Boman, Aino-Maria Niemelä: Ålands Museibyrån, Ahvenamaa, 22. III 2011. Märkmed autori valduses

THE VALUES OF BUILT HERITAGE ON VORMSI ISLAND. POSSIBILITIES FOR PRESERVATION.

Summary

Kadi Karine

The primary aim of this master thesis is to find the typical and characteristical features of planning and built heritage of the villages on Vormsi Island. The thesis aims to identify the values of those features and make proposals for their protection.

Vormsi Island that is situated near the western coast of Estonia was an indigenous Coastal Swedes habitat until the Second World War. The geographical and ethnical isolation helped to preserve their specific culture which differentiated from the rest of Estonia. In 1944 most of the Coastal Swedes left to Sweden and their farms were housed by war refugees from Russia. Most of the Swedes' cultural heritage is only attainable in museums, archives or literature so the preserved built heritage is literally the most tangible aspect of their tradition today.

Due to the isolation and open contacts with other countries across the sea the villages and architecture have their distinct traits, which are an important part of the image of the island and therefore worthy of appreciation. Due to vast improvements of society, the traditional and historically and scientifically valuable rural housing and landscape is in jeopardy of turning homogenous in most of the world.

The emphasis of this thesis is on farm architecture for it is the most numerous and also has had the most influence on shaping the settlement structure and architectural image. The thesis creates a systematic overview of the history of settlement and built heritage. It depicts and analyses the traditional farm architecture – all in order to detect the cultural and architectural values of the villages and farms.

The most notable and influential milestones to shape the housing and landscape of Vormsi are:

- At the end of 19th century a new modern type of dwelling with a chimney replaced the generations' old dwelling that was similar in appearance with Estonian barn dwelling

yet separated from threshing function. So far the smoke had been let out through the door. Now such modernities as bigger windows, paneling etc were made possible;

- In 1944 most of the population of the island left for Sweden and the new denizens did not always respect the properties trusted to them and many farms were destroyed over decades;
- After Estonia regained its independence many of the properties (houses and land) were returned to the lawful owners – the Swedes who had left the farms or their descendants who are the citizens of the Swedish Kingdom. Many of them show only little interest in the properties on Vormsi which hinders the upkeep of the houses and development of villages.

Many of the farmsteads and even villages are outstandingly preserved despite the developments in the Soviet era and during the last 20 years. These farmsteads mostly depict the period preceding Second World War. This, combined with the fact that the heritage on Vormsi Island differentiates from other Estonian rural heritage, makes for a unique environment in desperate need of further investigation, evaluation and preservation.

This thesis makes propositions for protecting these values, based on the analysis of the existing state of the milieu. Every village has its specific character and there are values in every village, but three of them in which the concentration is higher are specially pointed out. These villages reflect the local architectural history and settlement most clearly. The propositions for preservation though concern the whole Island and are presented as good practices for building on Vormsi. Main principles are as follows:

- consistent care is cheaper than any renovation;
- every decision and plan for renovation ought to be sustainable and thought-out;
- new houses should ideally be modern but respective to the existing rather than historical looking but bland;
- formerly built but later ruined plots should have priority when considering building;
- scale and placement of the buildings is more important than their appearance.

Villages that have preserved the typical appearance of a certain era should be protected by planning and concrete provisions for protection and use in order not to lose their value. Although Estonian legislation offers a few instruments for protecting cultural milieu, it is neither practical nor possible to preserve everything by regulation of the laws. At the same

time the public should be helped in noticing and appreciating the traits of local heritage. After all the most efficient protection is voluntary. Person who is aware of the values of his or her home is more prone to preserve it. Many jeopardizing factors arise from lack of relevant knowledge and therefore it is essential to have educational and supportive measures to bring people closer to built heritage on Vormsi and in general. The ideal is that values are preserved everywhere not just on conservation areas.

Three of the key factors for preservation of the values of farm architecture and rural areas are:

- A thorough and thought-out source document that features the traditions and values of the area and propositions for their protection;
- Local municipalities' administrative ability to establish terms for renovation and building. But also to see that the terms are met;
- Owners who are ready and willing to preserve the existing heritage even if it is not legislatively protected.

In order to ensure these three factors the thesis raises the issue of necessity of competent specialists from the field of renovation and preservation both for local municipalities and the owners. It would be most effective to have a specialist at hand who knows local history, tradition and the existing situation who would be able to analyze each individual case, together with the context.

The thesis also proposes a few educational and supportive measures that are possible even with little funding but need initiative and good will.

Even though this thesis hopes to contribute to the preservation of Vormsi's unique presence the real preservation of local built heritage is still in the hands of the inhabitants and local municipality.

LISADE LOETELU

1. Talu inventeerimisankeet
2. Koondtabel
3. Kaardimaterjal